

TRIESTE ALI TRST? BRITANSKA OZEMELJSKA JAMSTVA KRALJEVINI JUGOSLAVIJI IN NJIHOV ZAPOZNELI IN KONTROVERZNI ODMEV V HISTORIOGRAFIJI IN MEMOARISTIKI.

TRIESTE OR TRST? BRITISH TERRITORIAL ASSURANCES TO THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA AND THEIR BELATED AND CONTROVERSIAL ECHO IN HISTORIOGRAPHY AND MEMOIRS

The article deals with a specific episode from the diplomatic history of the Trieste Question – namely, the so called British territorial assurances, given to the government of the Kingdom of Yugoslavia in the spring of 1941, as well as the trace of these long unclarified episode in historiography and memoirs. For a long time it remained questionable whether these assurances had actually been given and if so, in what form, and especially whether Trieste was truly included. From the critical survey of interpretational theses on the nature and territorial extent of assurances it can be seen that despite the partial clarification of some questions, controversies did not end with the declassification of the British archives in the beginning of the 1970s, but that they still persist in the form of mutually completely unreconcilable and contrary theses.

Keywords: Trieste Question, British archives, territorial assurances

Pisec obravnava specifično epizodo iz diplomatske zgodovine tržaškega vprašanja: namreč tako imenovana britanska ozemeljska jamstva, podana vladi kraljevine Jugoslavije spomladi 1941 in odmev, ki ga je ta dolgo nerazjasnjena epizoda zapustila v historiografiji in memoaristiki. Dolgo časa je bilo vprašljivo zlasti, ali so bila jamstva dejansko podana in če so bila, v kakšni obliki, še posebno pa, ali so v resnici zajemala tudi Trst, kot je trdil zlasti velik del italijanske historiografije in publicistike. Iz kritičnega pregleda interpretacijskih tez o naravi in teritorialnem obsegu jamstev je razvidno, da kljub delni razjasnitvi nekatereh vprašanj, kontroverz v zvezi z njihovo interpretacijo ni bilo konec z deklasifikacijo britanskega arhivskega gradiva, temveč vztrajajo še naprej v obliki med seboj popolnoma neuskladjivih in kontrarnih tez.

Ključne besede: tržaško vprašanje, britanski arhivi, ozemeljska jamstva

10. 9. 1919 je bila v predmestju Pariza, v dvorcu Saint-Germain-en-Laye, podpisana mirovna pogodba z Avstrijo. Veljati je začela 16. 7. 1920. Pet dni kasneje je v Celovcu v skladu z njenimi določili pričela delovati zavezniška plebiscitna komisija. Na njeno čelo je bil postavljen britanski polkovnik Capel Peck. Polkovnik si je za eno izmed svoji prvih nalog zastavil cilj, s plebiscitnega ozemlja pregnati slovenskega generala Rudolfa Maistra, "glavnega izvora zla", kot se je pritožil v pismu zunanjemu ministru, lordu Curzonu.¹

Četrto stoletja kasneje, v času vnovične mirovne konference v Parizu, je grof Charles de Chambrun, predvojni ambasador francoske republike v Rimu, a hkrati tudi nekdanji član plebiscitne komisije, pomočnika jugoslovanskega zunanjega ministra dr. Jožo Vilfana in svetnika na jugoslovanski ambasadi v Parizu M. A. Jakšiča, opozoril na neko, dotlej neznano, v letu koroškega plebiscita izrečeno napoved polkovnika Pecka. Britanski vodja plebiscitne komisije - "ondašnji pukovnik Peck, od Intelligence Service-a"- naj bi namreč že davnega leta 1920 napovedal, da bo Trst nekoč zanesljivo pripadel Jugoslaviji.²

Peckova napoved je naredila tolikšen vtis na jugoslovanske diplomate v Parizu, da so o njej nemudoma obvestili jugoslovanskega ambasadorja v Londonu, dr. Ljuba Leontića. Polkovnik naj bi namreč ne bil le navaden vojak-pripadal naj bi tudi tolikanj mitizirani britanski tajni službi, ki naj bi predstavljala Argusove oči otoške diplomacije. Tako je 20. maja 1946 Jakšič Ljuba Leontića seznanil z izjavo visokega francoskega diplomata in ga hkrati po pooblastilu jugoslovanskega ambasadorja v Parizu, dr. Marka Ristića, zaprosil naj poskuša na vsak način najti "polkovnika Peck-a, za katerega g. Chambrun ve, da je še pred nekaj leti živel v Angliji. Ta razgovor z g. de Chambrun-om je mogoče reproducirati, ker je on to izjavil pred menoj in pred tovarišem Vilfanom, jaz pa sem mu rekel, da se bomo mi sklicevali na to Peck-ovo izjavo v primeru, da Peck-a najdemo..."³

Ni znano, kako se je končalo iskanje polkovnika Capela Pecka. Toda, če je bil nekdanji šef plebiscitne komisije po eni strani prvi, po drugi strani zagotovo ni bil poslednji poklicni vojak, ki bi napovedal kaj podobnega. Skoraj natanko dve desetletji za njim je tovrstno napoved izrekel tudi predsednik jugoslovanske kraljevske vlade v izgnanstvu, armadni general Dušan Simović. Za razliko od Peckove

* * *

¹Prim.: Claudia Fraess-Ehrenfeld: Die alliierte Kontrolle der Verwaltung in den Kaerntner Abstimmungszone; V: Kaerntens Volksabstimmung 1920. Wissenschaftliche Kontroversen und historisch-politische Diskussionen anlaesslich des internationalen Symposiums Klagenfurt 1980. Herausgegeben von Helmut Rumpel. Kaerntner Druck und Verlagsgesellschaft M.B.H. Klagenfurt 1981. str.164.

² Diplomatski arhiv saveznog ministarstva za inostrane poslove, Beograd (dalje DASMIP)/Ambasada Pariz 1946; dalje AP 1946/ Fascikel 5 (dalje F-5)/zaupno št. 810.

³ Ibid.

je bilo njegovo napoved mogoče slišati tudi na radijskih valovih londonskega BBC-ja, objavljena pa je bila tudi v prvi številki Službenega lista Kraljevine Jugoslavije, natisnjeni 19. 8. 1941 v Londonu.

Sporni odlomek v govoru jugoslovanskega ministrskega predsednika, izrečen pet dni po Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo in tri mesece po puču, v katerem je bila zaradi pristopa k Trojnemu paktu strmoglavljena vlada Dragiša Cvetkovića, se je glasil takole: "...Danes je ozemlje Jugoslavije okupirano s strani Nemcev, Italijanov, Madžarov in Bolgarov, v Berlinu pa se že izdelujejo načrti za njeno končno razkosanje. Jugoslavija mora po nemških predstavah izginiti, kajti v svojem dosedanjem sklopu in obsegu se je pokazala kot ovira za nemško podjarmljenje Balkana. Enako usodo bi Jugoslavija doživela tudi, če se 27. marca ne bi uprla. Razlika bi bila le v tem, da bi bil njen propad v tem primeru sramoten in definitiven. In prav iz tega razloga so vsi Jugoslovani čvrsto prepričani, da mora biti zmaga zahodnih demokracij istočasno tudi dan vstajenja njihove svobodne in nedeljive države. Še več, ta zmaga bo pomenila tudi svobodo za koroške Slovence, za gradišćanske Hrvate, za Srbe in Hrvate na Madžarskem. Z zmago velikih demokracij bodo materi domovini pripojeni vsi kraji, kjer žive Jugoslovani: Istra, Trst, Gorica, Zadar in vsa druga jugoslovanska nacionalna ozemlja."⁴

Predvidovdansko oznanilo srbskega generala je povzročilo buren odziv v krogih italijanske antifašistične emigracije v Združenih državah Amerike, nastal predvsem na podlagi vtisa, da se je predsednik jugoslovanske kraljevske vlade *izrecno* skliceval na dobljena britanska ozemeljska jamstva. Predpostavka, da je bilo temu tako, se je zdelala še verjetnejša zaradi tega, ker je bilo mogoče sklepati, da je šel govor skozi rigorozno britansko radijsko cenzuro, najbolj pozornim pa ni ušlo niti dejstvo, da je bil Simović le dan pred tem sprejet pri britanskem premieru Winstonu Churchilliu.⁵

Eden izmed najuglednejših nasprotnikov Mussolinijevega fašističnega režima, zgodovinar Gaetano Salvemini je bil prvi, ki je v tej zvezi bivšemu italijanskemu zunanjemu ministru grofu Carlu Sforzi predlagal javni protest.⁶ Grof Sforza se je sicer strinjal, da general Simović česa podobnega ne bi mogel izgovoriti brez ustreznega britanskega pokritja, a je kot pristaš »diskretne« diplomacije menil, da zadevi ne kaže dajati publicitete. Prav zaradi konceptualnih razlik v vprašanju, kako čim bolj učinkovito nevtralizirati domnevno britansko obljubo, sta se oba moža kmalu zatem tudi osebno razšla.

* * *

⁴ Službene novine Kraljevine Jugoslavije. London 19. 8. 1941, str. 15.

⁵ Cf. jugoslavenske vlade u izbeglištvu- dokumenti. Vol. 1 (1941-1943). Ur. Bogdan Krizman. Arhiv Jugoslavije, Globus. Beograd, Zagreb, 1981. dok. 39, str. 156.

⁶ Prim. Gaetano Salvemini: L'Italia vista dall' America. Opere VIII. Vol.1-2. Ed. Enzo Tagliacozzo. Milano 1969, str. 190, f 9.

»Nenavadna usoda!» je kasneje zapisal italijanski diplomat Livio Zeno. »Jadranski problem, ki je dolga leta z globokimi političnimi vezmi in solidarnostjo povezoval imeni Salveminija in Sforze, je bil pri koreninah njenega vedno hujšega spora.«⁷ Salvemini je namreč z objavljanjem člankov glasno dajal duška svojemu zgražanju, nekdanji podpisnik Rapallske pogodbe pa je poskušal previdno »popraviti zlo, do katerega je prišlo v Londonu, z negovanjem nenehnih in neprestanih kontaktov z državnim sekretarjem Cordellom Hullom, s Sumnerjem Wellesom, njegovim pomočnikom, z Adolphom Berleom, podsekretarjem, s Haroldom Ickesom, kabinetnim ministrom in takrat ko je bilo to najbolj nujno, s predsednikom Rooseveltom...«⁸

Vsekakor je bil že 28. junija 1941 ravno Sforza tisti, ki je na prigovarjanje Gaetana Salveminija britanskemu veleposlaniku v Washingtonu, vikontu Halifaxu poslal pismo in ga v njem opozoril na telegram agencije »Associated Press«, objavljen istega dne v New York Herald Tribune.⁹ Poslanici je priložil tudi naslednje sporočilo, namenjeno britanskemu zunanjemu ministru, siru Anthonyu Edenu: »Grof Sforza gospodu Edenu. Telegram A. P., poslan iz Londona 27. junija, poroča, da naj bi general Simović istega dne v oddaji radia London izjavil, da bo v primeru zmage Velike Britanije Trst izročen Jugoslaviji.«¹⁰

Vikont Halifax je 30. junija 1941 italijanskemu grofu sporočil, da je Edenu posredoval njegovo sporočilo. Že prvega julija mu je grof Sforza odgovoril, da tako imenovanemu »gaffe de Trieste« ne namerava dajati publicitete. Sodelavci iz »Mazzini Society« so se dogovorili le za telegram, ki ga je podpisal tudi sam.¹¹ Njegovi podpisniki- poleg njega še Salvemini, Ascoli in Borghese- so 3. 7. 1941 v tekstu brzojavke britanskemu veleposlaniku sicer načelno dopustili možnost, da bi lahko Simovičev radijski govor predstavljal nespreten poskus neizkušenega politika s perspektivo maščevanja nad fašizmom »galvanizirati« Srbe, a so hkrati posvarili odgovorne britanske dejavnike pred ponavljanjem podobnih »napak«. Vikontu Halifaxu so tudi sporočili, da se jim vesti iz Londona, po katerih naj bi britanska vlada obljubila Trst kraljevini Jugoslaviji, zde dovolj absurdne, da vanje ne morejo verjeti, a ga kljub temu zaprosili, naj ponovno prepriča Američane, da britanska vlada »te vojne ne vodi zato, da bi oživila nacionalna maščevanja, ampak zato, da bi bila ljudem zagotovljena svoboda.«¹²

* * *

⁷ Livio Zeno: *Ritratto di Carlo Sforza*. Monnier, Firenze 1975, str. 69 in dodatek: *Inediti*, z dne 8. 12. 1941.

⁸ *Ibid.*

⁹ Trst, kot poročajo, objavljen s strani Anglije Jugoslaviji, se je glasil naslov agencijske vesti. Livio Zeno: *La questione di Trieste e l'azione di Carlo Sforza*. L'Osservatore politico letterario, 1978, n. 6, str. 19

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*

¹² Prim.: Dragovan Šepić: *Velika Britanija i pitanje revizije jugoslavensko-italijanske granice*. Zgodovinski časopis XXX 1976/1-2, Ljubljana 1976, str. 60

Britansko zunanje ministrstvo se je na neprijeten incident, ki je napovedoval težave z Belo hišo (do ameriške reakcije je 14. 7. 1941 z Rooseveltovo poslanico Churchillu dejansko tudi prišlo), odzvalo z navodilom vikontu Halifaxu, naj ne daje nobenega uradnega demantija. Sir Anthony Eden, ki je to navodilo poslal 4. 7. 1941, je vikontu Halifaxu tudi sporočil, da britanska vlada o "zadevi" ni podrobneje razpravljala z jugoslovansko vlado in da "zlasti ni bil Trst nikoli omenjen, niti ni sploh kdaj o tem Vlada Njegovega Veličanstva premišljevala".¹³ Toda visoki britanski diplomat, ki je bil še pred kratkim na čelu zunanjega ministrstva, ni upošteval nasveta, ki mu ga je iz Londona poslal mladi naslednik. Štiri dni pred objavo javnega demantija je Foreign Officeu sporočil, da je to vprašanje pomembno ne zgolj zaradi njegovega učinka na Italijane v Ameriki, ampak tudi zaradi njegovega vpliva na ameriško javnost nasploh. Ta ima namreč globoko zakoreninjena sumničenja v vse, kar je v naravi tajnih pogodb. Devetega julija 1941 je poslal pismo Sforzi in ga v njem vnaprej obvestil o vsebini demantija, ki je bil dva dni zatem objavljen v New York Timesu.

Demanti v obliki, v kakršni je bil zapisan- («Veseli me, da lahko sporočim, da je Predsednik jugoslovanskega vladnega sveta izrazil le svoje osebno mnenje, za katero Vlada Njegovega Veličanstva ne prevzema nikakršne odgovornosti...»)-¹⁴ ni pomiril Salveminijevih bojazni. Desetega julija 1941, dan pred njegovo objavo, je Sforzo že opozoril na nedorečenost Halifaxove formulacije. Poudaril je, da vikont Halifax ni dejal, »da sporazum, o katerem je govoril Simović, ne obstaja,« temveč se je zgolj omejil na ugotovitev, da britanska vlada »ne prevzema odgovornosti za Simovićeve poglede.«¹⁵ V tem je videl dodatno potrdilo za upravičenost svojih strahov. Njegova nadaljnja dejavnost je v veliki meri veljala publicističnemu eksorciranju britanske obljube, s katero naj bi bila kraljevini Jugoslaviji s strani britanskih torijevcev obljubljena ne le Istra, temveč tudi sam Trst.¹⁶

* * *

¹³ Dušan Biben: Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni. Zgodovinski časopis 34/4, 1980, str. 435.

¹⁴ Zeno: Op. cit., str. 20.

¹⁵ Ibid

¹⁶ Tri dni po Titovem srečanju s Churchillom v južni Italiji, torej 16. 8. 1943, je Salvemini v članku, naslovljenem »Benedetto Croce in skrivnosti bogov« (»Benedetto Croce e i segreti degli dei«), objavljenem tega dne v listu »Svobodna Italija« (Free Italy), med drugim zapisal: »Mi smo zardili, da so bile Gorica, Trst in Istra podarjene jugoslovanski vladi v izgnanstvu. S tem smo vzbudili ironične nasmeške pri tistih, ki so bili v resnih stikih z visokimi osebnostmi. Danes je že mogoče videti, ali so bili ti nasmeški ne le ironični, ampak tudi inteligentni« (Gaetano Salvemini: L'Italia vista dall'America..., str. 567). 16. 2. 1945 je Salvemini v istem listu ostro okrcal tudi italijanske komuniste in njihovo stališče do vprašanja razmejitve z Jugoslavijo. V sestavku, naslovljenem »Trieste e stalinisti« je Togliattija obtožil servilnosti v razmerju do Stalina in Churchilla, saj naj bi izpolnjeval Churchillove ukaze tako rekoč posredno, z izpolnjevanjem Stalinovih ukazov. Zaradi tega naj bi komunistično glasilo Unità razglasilo, da mora Italija »na oltar italijansko-jugoslovanskega prijateljstva« žrtvovati ne le Zadar in Reko, »temveč tudi Gorico in Trst.« (Ibid, str. 640) Ali bi bili »italijanski stalinisti« v primeru, da bi Churchill Jugoslaviji dodelil tudi »Videm in Benetke«, pripravljeni kupiti »jugoslovansko prijateljstvo tudi po tej ceni«, se

Svojo napoved, da bo Trst v bodočnosti pripadel Jugoslaviji, je vodja zavezniške plebiscitne komisije, polkovnik Capel Peck, izrekel v letu, ko je bilo slovensko narodno telo prvič usodno razkosano. Ne le, da je v skladu s tajnim Londonskim paktom skoraj tretjina narodnega ozemlja ostala pod Italijo, mlada kraljevina SHS je že ob prvem plebiscitnem glasovanju izgubila tudi tisto, etnično večinsko slovensko ozemlje južno do Drave, ki bi ga verjetno lahko dobila tudi brez plebiscita.¹⁷ Predsednik jugoslovanske kraljevske vlade v izgnanstvu, armadni general Dušan Simović je podobno napoved glede Trsta, vezano na trenutek zavezniške zmage, izrekel 27. junija 1941, kmalu zatem, ko si je savojska kraljevina priključila »Ljubljansko pokrajino« in si s tem prisvojila še zadnji preostanek slovenskega ozemlja južno od reke Save, kjer je zdaj potekala meja med Tretjim Reichom in fašistično Italijo. Kdorkoli bi tedaj, v letu največjih uspehov nemškega orožja, govoril o »anglo-jugoslovanski zmagi«, bi bil s strani italijanskih fašistov deležen le posmeha in pomilovanja, je kmalu po vojni zapisal tržaški zgodovinar Carlo Schiffrer, a takoj zatem ugotovil, da sta kljub temu sta že takrat obstajali dve fundamentalni dejstvi: neveljavnost Rapalske pogodbe in britanska ozemeljska zaveza, podana jugoslovanski kraljevski vladi.¹⁸

je posmehljivo spraševal liberalec Salvemini (Ibid). 16. 4. 1945 je Salvemini v reviji *Free Italy* pod naslovom "Trieste in Trst" objavil sarkastičen odgovor na sestavek »Trieste ali Trst?« (Trieste or Trst) britanskega zgodovinarja A. J. P. Taylorja. Pisanje oksfordskega "fellova", objavljeno v »The New Statesman and Nation« dne 9. 12. 1944, je označil za »spektakularno procesijo zmotnih trditvev in napačnih dedukcij«, ki naj bi jih vezalo eno samo hotenje- pripravijo naj »pot zamisli, da mora Trst pripasti Jugoslaviji« (L'Italia vista dall'America... str. 660). Stari, spravi z južnimi Slovani naklonjeni liberal, ki je rešitev za večino problemov starega kontinenta videl v univerzalni panaceji evropske federacije, je jedki ironiji izpostavil zlasti Taylorjevo tezo o britansko-sovjetskem zavezništvu. »Dajno stvarim prava imena. Trst in Istra sta bila obljubljena jugoslovanski vladi v izgnanstvu že od poletja 1941. Stalin je v tej zvezi nastopil šele v začetku leta 1945. Churchill mu je zajamčil svojo podporo v poljskih zadevah, Stalin pa v zameno podpira Churchilla v italijanskih zadevah. Prva odgovornost za to, kar se dogaja v angleški 'interesni sferi' pripada britanskemu zunanjemu ministrstvu in tistemu, ki podpira britansko politiko. Mi ne bomo prikrivali odgovornost britanskega zunanjega ministrstva za paravanom angleško-sovjetskega zavezništva, neizogibno potrebnega za svetovni mir.« (L'Italia vista dall'America ..., str. 660). Ko je na tako drastičen način razkril obstoj domneve, štiri leta stare britanske ozemeljske obljube kraljevini Jugoslaviji, je Salvemini dvignil zastor še s "pete esence" britanske zunanje politike. Najbolj sumarni historiat njenih lokalnih transakcij, podvzetih v skladu s temeljnim aksiomom ravnotežja moči, naj bi po njegovem prepričanju predstavljal vrhunec tradicionalne britanske perfidnosti: "Letu 1915 je britanska zunanja politika podarila slovensko vzhodno Istro in lep kos slovenske Dalmacije konjskim mešetarjem na tej strani. Letu 1941 je podarila Trst in celotno Istro konjskim mešetarjem na oni strani. Britansko zunanje ministrstvo si je že od nekdaj prizadevalo spreti sosednje evropske narode. Mir v Evropi bi hotelo, če bi ga bi le bilo mogoče doseči, toda trajne evropske pomirive noče. Evropski kontinent je potrebno držati v stanju nerada, podobno kot Indijo. To zahteva temeljna nujnost politike ravnotežja moči. Če Italijani in Jugoslovani ne bodo pametni, njihovih sporov ne bo reševalo na razumen način, ampak izkoriščalo. Enkrat bo pomikalo mejo v škodo enih, drugič v škodo drugih. Angleško-sovjetsko zavezništvo in antagonizem s tem nimata prav nič opraviti." (Ibid).

¹⁷ Po oceni avstrijskega pisca dr. Theodorja Veiterja je bil Peck sicer naklonjen avstrijski zahtevi po ohranitvi enotnosti Koroške kot dela Avstrije, toda na čelu plebiscitne komisije naj bi vzdrževal vtis popolne objektivnosti in mu v tem pogledu pravzaprav ni bilo mogoče veliko očitati. (Theodor Veiter: Die Kaerntner Volksabstimmung im internationalen Vergleich. V: Kaerntens Volksabstimmung 1920..., str. 349).

¹⁸ Carlo Schiffrer: Antifascista a Trieste. Scritti editi e inediti 1944-1955. A cura di Elio Apath. Del Bianco editore. Udine 1996, str. 27.

12. 9. 1944 je na Visu vrhovni poveljnik partizanske vojske, maršal Josip Broz Tito v govoru prvi dalmatinski brigadi izrekel besede, ki so prav tako zvenele kot svojevrstna napoved: »Danes se bliža čas, ko bomo morali govoriti o mejah naše države. Mi o tem ves čas vojne nismo nikoli govorili. Toda o tem moram povedati nekaj besed. Naše ljudstvo se je borilo za svojo svobodo, za neodvisnost, za boljšo in srečnejšo prihodnost, toda bori se tudi za osvoboditev naših bratov, ki so desetletja ječali pod tujim jarmom. S tem bojem morajo biti in bodo osvobojeni naši bratje v Istri, v Slovenskem primorju, na Koroškem in živeli bodo svobodni s svojimi brati v domovini. To je želja vseh nas, to je želja vseh njih tam. Mi tujega nočemo, toda svojega ne damo...«¹⁹

Drugače kot armijski general Simović leta 1941 partizanski maršal ni izrecno omenil Trsta ali imena kateregakoli drugega mesta.²⁰ Toda v prvih dneh maja 1945, ko je njegova vojska vkorakala v Trst in pričela zasedati tudi južno Koroško, se je vsaj za kratek trenutek zdelo, da se četrto stoletja stara napoved britanskega polkovnika Pecka v zvezi s Trstom lahko uresniči. »Tito nas je premagal v tekmi za Trst in Julijsko krajino in glede na to, da ga podpirajo Rusi (ti so prav tako unilateralno postavili svojo marionetno vlado na Dunaju), si je zelo težko predstavljati, kako bi ga lahko sploh kdaj vrgli ven...« je 2. maja 1945 v svoj dnevnik zapisal Churchillov osebni tajni John Colville.²¹ »Tito je zmagal v tekmi za Trst«, je istega dne ugotovil tudi J. M. Addis v Južnem oddelku Foreign Officea in krivdo za tak izid naprtil poveljniku 8. armade, feldmaršalu Haroldu Alexandru; ta naj bi namreč partizanskega vodjo še pred kratkim oskrbel s petdesetimi tanki za ofenzivo, ki ga je sedaj privedla v Trst. »Slabi izgledi (A bad lookout)« mu je pesimistično sekundiral stalni podsekretar v Foreign Officeu, sir Orme Sargent in 2. 5. 1945 v pismu Winstonu Churchillu ugotovil: »Ker smo izgubili tekmo za Trst, moramo napraviti najboljši možni kompromis.«²² Sedaj naj bi bila namreč vlada Njegovega Veličanstva tista, ki naj bi v najslabšem primeru privolila v jugoslovansko zasedbo Trsta, jugoslovanska vlada pa naj bi ji v zameno za soglasje obljubila, da bo spoštovala odločitve bodoče mirovne konference in po potrebi evakuirala tiste dele pokrajine, ki bi jih konferenca kasneje vrnila Italiji. To naj bi Britancem sicer začasno rešilo obraz, toda Sargent je bil zelo skeptičen glede možnosti, da bi Jugoslovani spoštovali svojo obljubo, četudi bi jo sedaj dali.²³

Siru Ormu pa so v naslednjih dneh, ko je bila takšna možnost že opuščena,

* * *

¹⁹ Branko Petranović: Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1943- 1945. Dokumenti. Arhiv Jugoslavije, Globus. Beograd, Zagreb 1981, dok. št. 276.

²⁰ To je storil šele 13. aprila 1945 v moskovskem intervjuju za sovjetski armadni list »Rdeča zvezda«, ko je izrecno napovedal, da bo Jugoslavija zahtevala Istro in Trst.

²¹ John Colville: Downing Street Diaries 1939-1955. Vol. 2. Sceptre. London 1987, str. 243.

²² Dušan Biber, ed.: Tito-Churchill strogo tajno. Globus. Zagreb 1981, str. 521.

²³ Ibid.

prišle na misel tudi neke druge, v leto 1941 segajoče obljube. »Ali nismo jugoslovanski vladi tik pred padcem Jugoslavije v maju 1941 (sic!) podali obljube glede Julijske krajine« je dne 16. maja 1945 povprašal Southern Department.²⁴ 22. maja sta mu Addis in Douglas F. Howard odgovorila, da je bilo Jugoslovonom resnično podano »ustno zagotovilo, da bomo zagovarjali njihove zahteve na mirovni konferenci, toda imena mest niso bila navedena.« Istega dne si je tržaški pisatelj Pier Antonio Quarantotti-Gambini v mestu, ki je postalo jabolko spora med dotedanjimi zavezniki, že drugič v vsega dveh dnevih zabeležil trditev nekega prebeglega jugoslovanskega monarhista, po kateri naj bi Velika Britanija vladi kralja Petra II. spomladi leta 1941 obljubila "vso Julijsko krajino do Soče", če bi ta stopila v vojno zoper Italijo: »Ponovno mi prihaja na misel (...) to, kar mi je dejal X: Velika Britanija je obljubila kralju Petru, če bi se odločil vstopiti v vojno zoper Italijo, celotno Julijsko krajino, vse do Soče. Hvaležni smo torej lahko Titovi komunistični republiki, če Trst ne bo jugoslovanski; London in Washington bi nas kraljevini Karadjordjevičev mirno prepustila.«²⁵

V nasprotju z neznanim mladim rojalističnim prebežnikom, v pisateljevem dnevniku imenovanem kar »X«, je bil tržaški, takrat v Beogradu živeči politik dr. Engelbert Besednjak na poslednji dan leta 1944 v pismu duhovniku Virgilu Ščeku trdno prepričan, da britanska ozemeljska jamstva leta 1941 niso bila podana, odgovorni jugoslovanski politiki pa naj bi spomladi istega leta ravno v tej zvezi zamudili enkratno zgodovinsko priložnost. Namesto, da bi izjemni moralni in politični kapital, ustvarjen s pučem 27. marca 1941, pretopili v trdno in nedvoumno zavezniško izjavo, s katero bi si zagotovili Trst in Julijsko krajino, so namreč dopustili, da je šel težko ulovljivi Kairos mimo njih: »...Tedad, ko so nas potrebovali, bi nam bili obljubili in podpisali vse, kar bi bili zahtevali. Ko se je pozneje v borih 12 dneh zrušil odpor naše države, ko smo pred Nemci kapitulirali in je vlada s kraljem pribežala v London, Jugoslavija ni bila več važna in zanimiva za Angleže. Velika zgodovinska prilika je bila dokončno zamujena.«²⁶

* * *

²⁴ Public Record Office (dalje PRO); Foreign Office (dalje FO). 371/48818/ R 9100.

²⁵ Pier Antonio Quarantotti-Gambini: Primavera a Trieste. Arnoldo Mondadori. Verona 1951, str. 248, 285.

²⁶ Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha: Korespondenca Virgila Ščka 1918-1947. Viri. Ljubljana 1997, str. 97.

Pol stoletja kasneje je na izgubljeni priložnosti opozoril tudi dr. Bogo Grafenauer. Leta 1991 je akademik Grafenauer, ki je izrecno poudaril, da je v tem, o čemer govori, kot edini še živeči udeleženec mirovne konference v Parizu tudi sam dokument, ki se »v smislu oralne zgodovine« izpostavlja kot »enakovreden v tekmi z drugimi dokumenti« (prim.: Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja; Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1991, str. 7), med drugim izrekel prepričanje, da bi mogla Jugoslavija kakikoli obvezno izjavo glede spremembe meja s strani zaveznikov doseči samo do 6. 4. 1941. »Do tistega časa, ko je bila Jugoslavija sama pritisnjena v samoobrambo, ko ni mogla več spreminjati tega, kar se je zgodilo z njo, kar so z njo napravili drugi. Le do tistega časa, danes vemo, da se je pred tem Anglija prizadevala pri-

Precej podoben očitek je že tri leta prej v Londonu izrekel tudi dr. Milan Gavrilović, jugoslovanski poslanik v Sovjetski zvezi, ki je bil s svojo iniciativo, izpeljano s posredovanjem posebnega odposlanca britanske vlade v Moskvi, sira Stafforda Crippsa, pravzaprav najbolj zaslužen za to, da je bila britanska ozemeljska ponudba kraljevini Jugoslaviji, oziroma njenemu regentu, še pred jugoslovanskim pristopom k Trojnemu paktu in pučem 27. marca 1941 podana. 27. 12. 1941 je skupaj z dr. Milanom Grolom obiskal zunanjega ministra Momčila Ninčiča in mu, kot enemu izmed krivcev za izgubljeno priložnost, v obraz zalučal naslednjo zamero: U 3 ½ po p. s Gavrilovićem kod Ninčiča. Počeo je s kritikom politike prema Italiji. Zašto još od 27. marta u Beogradu nismo od Engleza tražili obećanje za Trst i Istru? On je to, veli, tražio i dobio za vreme one vlade.«²⁷

12. junija 1945, ko je morala vojska maršala Tita vpričo zavezniškega diktata po »štiridesetih dnevih« zapustiti Trst, je bilo že mogoče sklepati, da sta bila polkovnik Peck leta 1920 in general Simović leta 1941 slaba preroka. Jeseni leta 1954, ko je mesto že drugič v štirih desetletjih po vmesnem obdobju STO znova pripadlo Italiji, o tem ni bilo več nobenega dvoma. Tako rekoč v istem trenutku, ko je bil 5. oktobra 1954 v londonski Lancasterski palači s strani predstavnikov Velike Britanije (Geoffrey W. Harrison), Združenih držav Amerike (Llewelyn E. Thompson), Jugoslavije (Vladimir Velebit) in Italije (Manlio Brosio) parafiran Memorandum o soglasju, sta državnega podsekretarja dr. Aleša Beblerja v poslopju jugoslovanskega zunanjega ministrstva obiskala svetnika ameriške in britanske ambasade, Wallner in Shattock. Prizor, kot ga je neposredno zatem opisal Bebler, ni mogel biti bolj zgovoren: »Walner in Shattock prihajata na mojo željo in to natančno v času podpisovanja Memoranduma o soglasju. Vstopata s široko nasmejanim obrazom in mi z obema rokama stiskata roko in čestitata za podpisovanje, ki istočasno poteka. Sprejemam čestitke, toda brez široko nasmejanega obraza.«²⁸

Po ustreznem časovnem odmiku, ki je prinesel s seboj umiritev politične tektonike in s tem povezanih nacionalnih in ideoloških strasti, so se tudi pod ugaslim stožcem tržaškega vprašanja ki je bilo po posrečeni formulaciji britanskega zunanjega ministra sira Anthonya Edena »vedno nadležno in včasih vulkansko« («always vexing and sometimes volcanic»),²⁹ pričeli nalagati sedimenti številnih

* * *

blizno dva meseca potegniti Jugoslavijo v vojni spopad: bi bilo mogoče dobiti kakšno obvezno izjavo od kakšne države (vsaj od Velike Britanije, saj je bila Francija tedaj že pod Nemci) o vprašanju meja Jugoslavije po vojni. Tako kot je bila med prvo svetovno vojno sklenjena vrsta takšnih dogovorov in izjav. Ko je bilo to zamujeno, torej od 6. aprila naprej, so bile vse to le še pobožne želje...» (Op. cit., str. 297-298). V tej zvezi prim. tudi podobno stališče dr. Janka Jerija: Vprašanje jugoslovansko-italijanske razmejitev v razdobju 1943-1947: Trst 1941-1947. Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe, Založba Lipa, ZTT, Koper 1988, str. 138.

²⁷ Milan Gro: Londonski dnevnik. Filip Višnjic. Beograd 1990, str. 78.

²⁸ DASMIP/Ambasada Washington 1954/F-6/zaupno št. 413412.

²⁹ The Memoirs of the Rt. Hon. Sir Anthony Eden, K. G., P. C., M. C. Full Circle. Cassel. London 1960, str. 175.

znanstvenih študij in monografij. Le problematika britanskih ozemeljskih jamstev kraljevini Jugoslaviji, ležeča pri samem dnu povojnih eruptivnih ciklov, je še dolgo ostala prikrita kritičnemu pogledu znanstvene javnosti.³⁰

Vsekakor je bila zavest o domnevnem začetnem jugoslovanskem »plusu« v obliki britanskih ozemeljskih jamstvih v delih italijanskih piscev, kjer se je ta »plus« seveda nujno kazal kot lastni »minus«, veliko bolj izražena. Harvardski profesor Gaetano Salvemini je svojo polemiko z oksfordskim stanovskim kolegom A. J. P. Taylorjem še pred koncem vojne začel in končal ravno z apodiktično trditvijo, da je bil Trst Jugoslaviji leta 1941 izrecno zagotovljen v okviru nekakšne homeopatske inačice Londonskega pakta *in reverso*. Podobno trditev sta leta 1948 zapisala tudi A. Giannini in G. Tomajuoli.³¹ Leta 1952 je iredentistični zgodovinar Attilio Tamaro v tej zvezi omenjal celo nekakšno spomenico, ki naj bi jo na konferenci v Moskvi leta 1943 predložili Angleži, a se o njej "kasneje ni izvedelo nič". Nekdanji Mussolinijev diplomat je ugibal nadalje o obstoju domnevnih zagotovil, ki naj bi od Angležev dobil "tisti Velebit" (»quel Velebit«), ki naj bi ga Tito poslal v London leta 1942 (sic!) in o obljubah, ki naj bi jih dobil Tito od Churchilla osebno (»personalmente«), med pogovorom, ki naj bi ga imel z njim na konferenci v Malti leta 1943 (sic!).³²

* * *

³⁰ V prvi slovenski monografiji s področja diplomatske zgodovine tržaškega vprašanja (Janko Jeri: Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. Tri faze diplomatskega boja. Cankarjeva založba. Ljubljana 1961) britanska ozemeljska jamstva kraljevini Jugoslaviji še niso bila omenjena.

³¹ Amedeo Giannini, Gino Tomajuoli: Il Trattato di pace con l'Italia. Jandì Sapi. Milano-Roma 1948, str. 69.

³² A. Tamaro: La condanna dell'Italia nel Trattato di Pace. Cappelli Editore. Rocca San Casciano 1952, str. 22.

Do prvega srečanja med Titom in Churchillom je prišlo seveda šele avgusta 1944 v južni Italiji. Tito pa naj bi kot je zapisal italijanski zgodovinar A. G. de Robertis- »iz Caserte odšel s prikrito obljubo (larvata promessa) britanske podpore cesiji Istre po koncu vojne«. (Cf. Antonio Giulio M. De Robertis: Le grandi potenze e il confine giuliano 1941- 1947. Università degli studi di Bari. Istituto di storia moderna e contemporanea. Bari 1983, str. 147). V dnevniškem zapisu dr. Izidorja Cankarja z dne 13. 8. 1944 je o srečanju Churchill-Tito mogoče prebrati naslednje: »...Medtem Šub(asič) in Kosan(ovič) bila pri Titu in Churchillu. V razgovoru s Church. (illom) se Tito odločno potegoval za Trst in zahteval, da se uvede med okupacijo na Primor. naša uprava (kakor jaz poprej). Churchill: Trst težko vprašanje (...) Jaz bi vam dal vse, a imam zaveznike, ki ne sprejmejo vsega, kar predlagam. Naj se ne izda, kar je rekel...« (Izidor Cankar: Londonski dnevnik 1944-1945. DZS, Lipa. Ljubljana 1985, str. 114). 17. 8. 1944, torej pet dni po sestanku Churchill-Tito, naj bi diplomatski kurir Macun, ki je pravkar prispel iz Rima v Jeruzalem, govoril z dr. Antonom Novačanom in mu celo dejal, »da nam je Trst z Istro zagotovljen, le vpiti ne smemo o tem. Bolj kočljivo pa da je s Korosko...« (Anton Novačan: Jeruzalem-Kairo. Spomini 1942-1945. Slovenska matica. Ljubljana 1986, str. 323). V nadaljevanju zapisa Cankar omenja, da je »Church(ill) izročil memorandum Titu, v katerem želi, da Tito izjavi, da ne bo uvajal diktature; priznava kralja, s katerim naj bi se sešel v Jgsl., da kralj komandira našo vojno mornarico; da se pošiljave orožja in ostalega blaga ne bodo rabile v drž.(avljanski) vojski...« Tito naj bi mu zagotovil, »da bo dal izjavo o diktaturi, čeprav nepotrebna«, glede kralja Petra pa, da se z njim »v sedanjih razmerah« ne more »sestati takoj«. (Cankar: Ibid). J. B. Tito sam se je v razgovoru za ljubljansko »Delo« dne 9. 5. 1975 takole spominjal razgovora s Churchillom: »Dejal sem mu, da se ne moremo odreči Istri in Trstu in da bomo pri tem vztrajali. Odgovoril je, da misli, da moramo Istro dobiti, da pa Trsta ne bomo dobili.« O tem povsem drugače »Titova poslednja izpoved«; delo, v katerem pisec »Enigme Kopinič« Vjenčeslav Cenčič trdi, da mu je ostareli maršal zaupal kopico državnih in partijskih skrivnosti, med drugim tudi »čemu Trst ni pripadel Jugoslaviji«, pa čeprav naj bi mu ga Winston Churchill leta 1944 obljubil.

Diego De Castro, univerzitetni profesor in politični svetovalec De Gasperijeve vlade pri zavezniški vojaški upravi v Trstu, je seveda že leta 1952 poznal govorce, po katerih naj bi Winston Churchill kraljevini Jugoslaviji leta 1941 obljubil celotno ozemlje Julijske krajine vse do nekdanje meje avstro-ogrske monarhije na Soči, v ta namen pa naj bi bil sklenjen tudi sporazum.³³ Toda sam vse do tedaj ni našel niti omembe kakšnega tovrstnega sporazuma v gradivu in literaturi, z izjemo diplomatskega vira v Washingtonu z dne 25. aprila 1945, v Moskvi z dne 12. maja 1945 in v uradnem italijanskem poročilu z dne 6. avgusta 1944.³⁴ K dvomu ga je navajalo dejstvo, da ga tudi Winston Churchill v svojih, leta 1952 izdanih memoarjih ni omenil, v njem pa so ga utrjevali tudi spomini ameriškega državnega sekretarja za zunanje zadeve Cordella Hulla. Ta je namreč v njih navedel Rooseveltovo zamisel, izrečeno Anthonyu Edenu na konferenci v Quebecu v avgustu 1943, po kateri naj bi po vojni prišlo do razdelitve Nemčije na dva dela, pri čemer naj bi bila na novo nastali južnonemški katoliški polovici dodeljena izhoda na morje v Trstu in v Reki. Na podlagi te Rooseveltove zamisli je torej Diego De Castro torej leta 1952 še sklepal, da britanskega sporazuma s kraljem Petrom sploh ni bilo, če pa že je bil sklenjen, je moral biti do te mere abstrakten, da ga ni bilo potrebno upoštevati niti v trenutku, ko so bile delnice jugoslovanskega monarha pri zahodnih zaveznikih najvišje. Po njegovem mnenju naj bi bilo tudi logično, da bi nekdanji jugoslovanski kraljevi poslanik v Washingtonu Konstantin Fotić, "ki zagotovo ni nežen z Angleži zaradi tega, kar ima za izdajo nad Mihailovičem in kraljem Petrom", navedel v svojih spominih tovrstno pogodbo, če bi seveda v resnici obstajala.³⁵

Po drugi strani zgodovinski ekspert italijanske delegacije na mirovni konferenci v Parizu dr. Carlo Schiffrer že sredi petdesetih let ni dvomil, da je jugoslovanska kraljevska vlada po odhodu v London prejela britanska ozemeljska zago-

* * *

(Primi: »Zašto Trst nije pripao Jugoslaviji«, v: V. Cencić: Titova poslednja ispovijest. Orfelin EWM. Beograd 2001, str. 299-307).

³³ Vsekakor je te vrste »govorce« omenjal že leta 1951 v Milanu izdani dnevnik tržaškega pisatelja Quarantotti-Gambinija (Gl. op. 25). Leta 1953 je izšel tudi v Parizu pod naslovom »Printemps à Trieste«, nato pa v ponatisu vnovič v Trstu sredi osemdesetih let (Pier Antonio Quarantotti-Gambini: Primavera a Trieste e altri scritti. Italo Svevo, Trieste 1985).

³⁴ Cf.: Diego De Castro: Il Problema di Trieste. Genesi e sviluppo della questione giuliana in relazione agli avvenimenti internazionali (1943-1952). Licino Capelli. Bologna 1952, str. 61-62. Na podlagi De Castrovega, leta 1981 objavljenega dela, je mogoče zanesljivo rekonstruirati vsaj en naznačeni dokument. Vir, datiran v Moskvi 12. 5. 1945, očitno ustreza telegramu italijanskega poslanika Pietra Quaronija. Ta je 12. 5. 1945 opozoril Rim, da je iz več virov izvedel za obstoj britanske ozemeljske obljube, s katero naj bi London zagotovil Jugoslaviji mejo na Soči, če bi se ta odrekla podpisu Trojnega pakta. Po navedbi italijanskega poslanika naj bi jugoslovanska kraljevska vlada tudi v letu 1945 stala na stališču, da ta ponudba še vedno zavezuje vlado Njegovega Veličanstva (Diego De Castro: La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954. Vol. I. Cenni riassuntivi di storia della Venezia Giulia sotto il profilo etnico-politico. Il dissolvimento della Venezia Giulia e la fase statica del problema. Lint. Trieste 1981, sv. 333-334, f. 61).

³⁵ De Castro: Il Problema di Trieste ..., str. 62-62

točila. V nedatirani študiji («Attegiamento del Partito Comunista Jugoslavo e dei comunisti italiani della Venezia Giulia») je obravnaval razmerje med jugoslovansko komunistično partijo in italijanskimi komunisti v Julijski krajini, v tem okviru pa načel tudi omenjeno vprašanje. Jugoslovanski kraljevini naj bi bila po njegovem leta 1941 zagotovljena celotna Julijska krajina. Le za sam Trst naj bi po njegovem ne bila predvidena aneksija *tout court*.³⁶ Konstatiral je nadalje, da obstajata dve dejstvi, na podlagi katerih je bila že leta 1941 prejudicirana nadaljnja pripadnost spornih območij. Šestega aprila 1941 je kraljevina Italija stopila v vojno s kraljevino Jugoslavijo, Mussolinijeva fašistična vlada pa unilateralno razglasila priključitev »Ljubljanske province« in Dalmacije. »Ustanovitelj Imperija se je ovenčal z novo slavo, Rapalska pogodba in z njo povezana meja pa sta prenehali obstajati.«³⁷ Hkrati se je jugoslovanska kraljevska vlada po vojnem porazu zatekla v London in tam »sklenila z britansko Vlado sporazum, na podlagi katerega je bila Jugoslaviji v primeru zmage zagotovljena Julijska krajina (Venezia Giulia). Na tej podlagi naj bi že v prvi polovici leta 1941 postalo neizogibno, da bo na mizo diplomatskih diskusij v vseh eventualnih bodočih pogajanjih postavljena tudi vzhodna meja Italije in da bodo bodoči zmagovalci deležni ozemeljskih pridobitev.«³⁸

V letu 1941 sta torej po prepričanju uglednega tržaškega zgodovinarja nastali dve ireverzibilni mednarodnopravni dejstvi, ki ju dejansko ni bilo mogoče več spraviti s sveta; neveljavnost Rapalske pogodbe in na njej sloneče meje med Italijo in Jugoslavijo in britansko ozemeljsko jamstvo Jugoslaviji. Schiffrer pa je v študiji, ki je bila objavljena šele v začetku devetdesetih let, opozoril še na drugi, nič manj odločilen vojaški aspekt ozemeljskega spora: »Mednarodni sporazumi so, kar so, toda na koncu vendarle odloči sila orožja. Jugoslavija ne bi imela nobene koristi od britanske diplomatske zaveze, če ji ne bi uspelo zasesti velikega dela Julijske krajine z orožjem.«³⁹

Vprašanje britanskih ozemeljskih jamstev kraljevini Jugoslaviji je bilo torej že od samega začetka deležno izredno kontroverznih interpretacij. Pravzaprav vse do leta 1972, ko je v skladu s pretekom tridesetih let postala dostopna arhivska evidenca Foreign Officea iz leta 1941, ni bilo mogoče govoriti niti o minimalnem konsenzu glede njihovega obstoja. Tako se je dr. Bogdan Novak, slovensko-amer-

* * *

³⁶ «...solo per quanto concerne Trieste l'impegno della diplomazia britannica non era quello della semplice annessione alla Jugoslavia» (Carlo Schiffrer: *La questione etnica ai confini orientali d'Italia*. Antologia a cura di Fulvia Verani. Italo Svevo, Trieste 1990, str. 62) Prim. tudi: Carlo Schiffrer: *Antifascista a Trieste*. Scritti editi e inediti 1944-1955. A cura di Elio Apih. Del Bianco editore. Udine 1996, str. 27.

³⁷ Schiffrer: *La questione etnica ai confini orientali d'Italia...*, str. 199.

³⁸ *Ibid*

³⁹ *Ibid*, str. 200.

iški pisec ene izmed štirih prvih obsežnejših monografij o tržaškem vprašanju,⁴⁰ na prelomu iz petdesetih v šestdeseta leta po odgovor, ali so bila britanska ozemeljska jamstva kraljevini Jugoslaviji podana, obrnil na nekdanjega podpredsednika jugoslovanske kraljevske vlade, dr. Miho Kreka, ta pa mu je v pismu z dne 19. 5. 1960 z naslednjimi besedami zanikal njihov obstoj. »Uradno niti Britanska Vlada niti G. Churchill nista nikoli obljubila, da bomo po vojni dobili naše Primorje od Italije. Zaradi puča smo stopili v vojno brez slehernih mednarodnih predhodnih sporazumov. Že za časa našega postanka v Jeruzalemu je naša (jugoslovanska) vlada na našo (slovensko) pobudo izdala deklaracijo, po kateri je osvoboditev vseh Slovencev cilj njene politike. Ko smo prispeli v London so nam člani britanske vlade zasebno sporočili, da lahko upamo, da bomo po vojni verjetno dobili od Italije vse tisto, kar lahko Jugoslavija upravičeno zahteva...»⁴¹

A če je dr. Miha Krek Bogdanu C. Novaku leta 1960 decidirano zanikal obstoj britanskih ozemeljskih jamstev, vse kaže, da v tem pogledu tudi sam ni bil brez vseh dvomov. Iz nedavno natisnjene knjige dr. Janeza A. Arnežja o Slovenski ljudski stranki (SLS) je namreč razvidno, da se je že nekaj let zatem ravno v tej zvezi obrnil na dr. Milana Gavriloviča. Nekdanji jugoslovanski poslanik v Moskvi mu je v odgovoru z dne 3. 3. 1964 potrdil, da je predstavniku britanske vlade v Moskvi siru Staffordu Crippsu leta 1941 predlagal, naj Velika Britanija jugoslovanski vstop v angleški tabor nagradi s trdnimi obljubami glede slovenskih in hrvaških ozemelj pod Italijo. Že nekaj dni kasneje naj bi prispel Edenov pristanek na predlog, ki naj bi ga Gavrilovič po kurirju poslal tudi jugoslovanskemu zunanjemu ministru dr. Aleksandru Cincar-Markoviću, toda odgovora iz Beograda ni bilo. V pismu Kreku je Gavrilovič nadalje izrazil tudi svoje osebno prepričanje, da končni rezultat ne bi bil drugačen niti v primeru, če bi jugoslovanska kraljevska vlada dobila pisne obljube in obveze.⁴²

* * *

⁴⁰ Ostale tri so napisali Janko Jeri, Jean Baptiste Duroselle in Diego De Castro.

⁴¹ Cf.: Bogdan C. Novak: Trieste, 1941-1954. The Ethnic, Political, and Ideological Struggle. The University of Chicago Press, Chicago, London 1970, str. 130. Bogdan Novak je Krekovo pismo v angleški izdaji svoje knjige prevedel iz slovensčine v angleščino z opombo, da slovenski original hrani v svoji posesti. Naš prevod je zato je približek Krekovemu izvirniku, ki avtorju ni na razpolago.

⁴² Cf.: Janez A. Arnež: SLS. Slovenska ljudska stranka/Slovenian people's party 1941-1945. Studia slovenica. Ljubljana-Washington 2002, str. 291-292. Dr. Janez A. Arnež je v istem delu povzel tudi vsebino poročila št. Milana Gavriloviča vladi z dne 10. 12. 1941, tako kot si jo je v decembru 1941 v Londonu zabeležil msgr. Franc Gabrovšek. Iz tega poročila, navedenega že v Gabrovškovem dnevniku, ki ga je leta 1997 prav tako redigiral in izdal dr. Janez Arnež, naj bi bilo razvidno, da naj bi Gavrilovič siru Staffordu Crippsu podal naslednjo ponudbo: »Anglija naj bi se takoj obvezala, da Jugoslaviji zagotovi vse njene teritorialne zahteve, to je Trst, Gorico, Reko, itd.; če bi Anglija to storila in sprejela tako obveznost, bi potem šla Jugoslavija z Anglijo 'čez dn in str'...« Tri dni kasneje, navaja Arnež, »je Eden, angleški zunanji minister, že staval tak predlog, a ni dobil pozitivnega odgovora od jugoslovanske vlade. Predlog so zavrnili Cincar-Marković, Cvetković in morda tudi knez Pavle, ne da bi se posvetovali z ostanimi člani vlade ali jih vsaj obvestili o predlogu...« (Arnež: SLS..., str. 290; Isti: Gabrovškov dnevnik. Msgr. Gabrovšek's diary 1941-1945. Studia Slovenica. Ljubljana-Washington D. C., 1977, str. 35-37).

Jean Baptiste Duroselle, francoski diplomatski zgodovinar mednarodnega slovesa, je po drugi strani v leta 1966 izdanem, prav tako klasičnem delu o tržaškem vprašanju, zgolj dopustil možnost, da je do nekakšnega sporazuma med britansko in jugoslovansko kraljevsko vlado leta 1941 prišlo.⁴³ Ne povsem točno je tudi zatrdil, da je Diego De Castro leta 1952 v svojem delu o tržaškem vprašanju to možnost zavrnil. Nadalje je navedel, da naj bi po izjavi jugoslovanskega poslanika v Moskvi in kasnejšega zunanjega ministra v Titovi povojni vladi, Stanoja Simiča, tudi voditelj »Libre France« general Charles de Gaulle v decembru 1944 obljubil podporo jugoslovanski priključitvi Trsta. Toda to naj bi že malo prej (»un peu plus tôt«) storil tudi britanski poslanik v Moskvi, sir Stafford Cripps, vendar mnogo kasneje omenjeno obljubo zanikal.⁴⁴ Jugoslovanski premier Dušan Simović naj bi nadalje junija 1941 v govoru na londonskem radiu izjavil, da je »Jugoslavija prejela zagotovilo, da si lahko priključi Julijsko krajino v primeru zmage«.⁴⁵ Ker že ta trditev, ki so jo za Duroselleom ponavljali tudi drugi pisci,⁴⁶ ni bila točna,⁴⁷ je bilo še toliko težje razložljivo Durosellovo pojasnilo, da naj bi bilo vprašanje samega Trsta po Simovičevi formulaciji nekoliko bolj dvomljivo.⁴⁸

* * *

⁴³ Jean Baptiste Duroselle: *Le conflit de Trieste, 1943-54*, Editions de l'Institut de sociologie de l'Université libre de Bruxelles, Bruxelles 1966, str. 145.

⁴⁴ »Sir Stafford Cripps a démenti ce point, mais beaucoup plus tard«. Ibid.

⁴⁵ Ibid, str. 146.

⁴⁶ Prim.: Elio Apih: *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1943)*, Ricerche storice, Laterza, Bari 1966, str. 392. Apih se je poleg tega skliceval še na Salveminijevo pismo, objavljeno v časniku »Il Mondo« 15. 8. 1941 in njegova pisma, natisnjena julija 1961 v »Il Ponte« (XVII, n. 7, str. 1010, 1015, 1028, 1033). Prim.: Op cit., str. 392, f. 19. Še kasneje je z izrecnim sklicevanjem na Apiha podobno trditev zapisal Claus Gatterer: *Im Kampf gegen Rom. Bürger, Minderheiten und Autonomien in Italien*, Europa Verlag, Wien, Frankfurt, Zuerich 1968, str. 634.

⁴⁷ S. K. Pawłowitch je po drugi strani opozoril, da bi že samo dejstvo, da je Simović ob isti priložnosti spregovoril tudi o britanskih in ameriških garancijah za vspostavitev Jugoslavije, morda res lahko ustvarilo vtis, da naj bi te garancije pokrivala tudi ozemeljske zahteve. (Cf.: Stevan K. Pawłowitch: *Momčilo Ninčić and the European Policy of the Yugoslav Government in Exile, 1941-1943*; II. Slavonic and East European Review, Vol. 62, No. 4, oktober 1984, str. 531-532). Vsekakor je Simović le nekaj odstavkov po omembi Istre, Trste, Gorice in Zadra izjavil tudi sledeče: »Več sada engleska vlada dala nam je svečanu pismenu izjavu: da sve pokušaje cepanja Jugoslavije i sva slična akta smatra nevažecim i ništavnim, ističuci pri tome svoje osećaje duboke indignacije prema bestidnom pokušaju razparčavanja teritorije Jugoslavije i podvrgavanja njenih dijelova tuđinskoj vlasti. Sa zadovoljstvom primili smo i slične izjave merodavnih zvaničnih pretstavnika Sjed. Američkih Država. Ovakvo odlučno i jasno držanje moćnih demokratskih sila Kraljevska vlada duboko ceni i u njima vidi dragocenu zalogu za potpuno vaspоставljanje i ostvarenje najlepše budućnosti Jugoslavije.« (Prim.: Službene novine Kraljevine Jugoslavije, London 19. 8. 1941, str. 15).

⁴⁸ »Le cas de Trieste, d'après les termes de Simović, était un peu plus douteux...« Ibid, J. B. Duroselle je kot vir za svojo navedbo citiral leta 1945 natisnjeni italijanski prevod Salveminijeve in La Pianove knjige »La Sorte D'Italia«, ki je prvič izšla leta 1943 v New Yorku. Žal v tem delu ni mogoče najti stavka, s katerim bi bilo zapisano kaj takšnega. S tem ni rečeno, da Salvemini trditve, ki mu jo je pripisal Duroselle, ne bi zapisal kje drugje; denimo v zasebni korespondenci s prijatelji in sodelavci. Simović naj bi v svojem govoru po londonskem radiu naravnost dejal, da mu je britanska vlada pismeno zagotovila (»garantito per iscritto«) vsa ozemlja, na katerih žive jugoslovanski prebivalci in v tej zvezi navedel Gorico, Trst in Istro, je zapisal Salvemini v pismu z dne 17. 1. 1945 prijateljem Bauerju, Comandiniju in Luissju. Cf.: Gaetano Salvemini: *Lettere dall'America 1944/1946*, Editore Laterza, Bari 1967, str.62-63.

Da je Jugoslavija resnično prejela zagotovilo glede Trsta, naj bi bilo po Durosellovi navedbi tudi stališče britanskega diplomata sira Fitzroya Macleana, s katerim naj bi Tito ob več priložnostih govoril o svojih bodočih ozemeljskih zahtevah.⁴⁹ Sorbonski profesor, ki je že Simoviću v usta položil nekaj, česar ta sploh ni izrekel, tudi za to, siru Fitzroyu pripisano trditev, ni navedel nikakršnega vira. Ob tem pa bi se lahko že tedaj skliceval na Macleanovo biografijo Josipa Broza Tita ("Disputed Barricade. The Life and Times of Josip Broz-Tito, Marshall of Yugoslavia."), natisnjeno v drugi polovici petdesetih let. Britanski diplomat in nekdanji osebni zaupnik Winstona Churchilla, v zadnjih dveh letih vojne zadolžen za stike s Titom in partizanskim glavnim štabom, je namreč v njej zatrdil, da je britanska vlada v času vojne v razgovorih z jugoslovansko kraljevsko vlado jasno in odkrito («frankly») pokazala svojo naklonjenost do jugoslovanske zahteve po Trstu in obdajajočih ozemljih. Tudi med različnimi izmenjavami mnenj, ki jih imela v tej zvezi s Titom v letu 1944, naj bi vlada Njegovega Veličanstva nikoli ne nakazala, da jugoslovanski zahtevi po Trstu nasprotuje. Šele kasneje, pod vplivom spremenjenih okoliščin, naj bi spremenila svoje stališče v vprašanju Trsta.

Ustrezni, že leta 1957 objavljeni odlomek iz Macleanove knjige, se je glasil takole: »Odkar je Tito prišel na oblast, ni storil nič takšnega, kar bi ugajalo javnosti na zahodu. Spomin na njegovo pogumno bojevanje zoper skupnega sovražnika so kmalu zasenčile njegove brezobzirne totalitarne tendence, ki jih je pokazal v svojem ravnanju in vedno bolj jasni znaki, da je bil in ostal v prvi vrsti sovjetski agent. Predvsem s tega zornega kota so vlade zahodnih sil obravnavale problem Trsta, ko se je pričelo razpravljati o njem na mirovni konferenci v Parizu leta 1946. V razgovorih z jugoslovansko kraljevsko vlado je britanska vlada v času vojne jasno pokazala svojo naklonjenost do jugoslovanske zahteve po Trstu in obdajajočih ozemljih. Tudi med različnimi izmenjavami mnenj, ki jih imela v tej zvezi s Titom v letu 1944, britanska vlada ni nikoli nakazala, da tej zahtevi nasprotuje. Po etnografskem kriteriju so mogli Jugoslovani svoje zahteve utemeljevati vsaj tako dobro kot Italijani. Toda Jugoslovani so bili med vojno zavezniki Velike Britanije, medtem, ko so bili Italijani njeni nasprotniki.

Šele tisto, do česar je prišlo kasneje, je privedlo do spremembe britanskega in ameriškega (sic!) stališča. Titov poskus, z zasedbo Trsta prehiteti odločitve mirovne konference, čeprav morda razumljiv z jugoslovanskega zornega kota, ni bil ravno pomirjujoč. Drugič, dokazi o agresivnih tendencah Sovjetske zveze in Titovi podrejenosti sovjetski vladi so se hitro množili in kmalu prepričali zahodne sile, da bi bilo Trst prepustiti Titu enako obdarovanju bodočega nasprotnika.

* * *

⁴⁹Duroselle: Ibid.

Podpora, ki jo je dala jugoslovanski zahtevi Sovjetska zveza, čeprav ne dovolj odločna, da bi zadovoljila Tita, je dodatno prispevala k potrditvi tega vtisa...⁵⁰

Zanimivo je, da je v osnovi podobno trditev, le da z nasprotnim ideološkim predznakom, kasneje vztrajno ponavljal tudi Titov jugoslovanski uradni biograf, dr. Vladimir Dedijer. »Četudi je angleška vlada že v marcu leta 1941 sprejela odločitev, da je potrebno Jugoslaviji odstopiti Istro, Slovensko primorje in Trst, je bila ta odločitev zlasti ob koncu vojne spremenjena...« je zapisal leta 1981 v »Novih prispevkih za biografijo Josipa Broza Tita«, nato pa nadaljeval: «...Res, ta odločitev je bila leta 1941 sporočena kraljevski vladi, na katero je imela angleška vlada velik vpliv. Toda, ko je bila ustvarjena revolucionarna Jugoslavija, je Churchill odstopil od namere svojega vojnega kabineta. On je za ozemeljsko celovitost Jugoslavije le v primeru monarhije in kapitalistične ureditve. Toda ni za integriteto nove Jugoslavije.»⁵¹ Šele po zapletu z ameriškim predsednikom Rooseveltom naj bi britanska politika in diplomacija sporni del izjave »spravila pod preprogo«, je zatrjeval tudi v delu o politiki interesnih sfer, ki je izšlo leto prej.⁵² Najprej naj bi britanska politika izbrisala Trst, zatem še skoraj vse ostalo, tako da je na koncu, ko so spremembi britanskega stališča botrovale tudi spremembe v ravnotežju sil v Jugoslaviji in revolucionarna narava nove oblasti, pristala le še na manjšo rektifikacijo jugoslovanske meje z Italijo.⁵³ Dedijer je ostro kritiziral tiste zgodovinarje, ki so zavzeli drugačno stališče in jih celo obtožil, da so s povzemanjem trditve, po katerem je bil Trst izvzet iz britanske obljube, pravzaprav nasledli arhivski manipulaciji tistih britanskih zgodovinarjev, ki so bili med vojno sodelavci britanske obveščevalne službe.⁵⁴ Domnevnih britanskih "manipulatorjev" in ji-

⁵⁰ Fitzroy Maclean: *Disputed Barricade. The Life and Times of Josip Broz-Tito*, Marshall of Yugoslavia. Jonathan Cape, London 1957, str. 338.

Delno je omenjeni zapis citiral Matjaž Klemenčič v razpravi: *Načrti za spreminjanje meja, ustvarjanje novih državnih tvorb in meddržavnih povezav v vzhodni Srednji Evropi, politika ZDA ter ameriški Slovenci med drugo svetovno vojno*. Ferencčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII/2. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1997, str. 410-411f.

⁵¹ Vladimir Dedijer: *Novi prilozi za biografijo Josipa Broza Tita*. Vol. 2. Ljubljana, Reka 1981, str. 916.

⁵² V. Djuretić je v tej zvezi menil, da naj bi Dedijerjevo prepričanje, po katerem naj bi bil v britanskem sporočilu regentu Pavlu obljubljen tudi Trst, sicer odgovarjalo »duhu in črki« Simovičevega govora na londonskem radiu z dne 27. 6. 1941, ne pa tudi »številnim britanskim dokumentom«. Veselin Djuretić: *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti na političkoj pozornici drugog svjetskog rata*. Inštitut za suvremenu historiju. Narodna knjiga. Beograd 1982, str. 68, f. 181

⁵³ Vladimir Dedijer: *Interesne sfere. Istorija interesnih sfera i tajne diplomatije uopšte, a posebno Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Prosveta. Beograd 1980, str. 245-247.

⁵⁴ »Neki engleski pisci, koji su za vreme rata bili na službi u engleskim raznim obaveštajnim agencijama, u svojim knjigama, objavljenim posle drugog svetskog rata, izasli su sa tvrdnjama da Kraljevini Jugoslaviji uopšte nije bio Trst ponudjen.

Na žalost, tim očiglednim manipulisanjem sa istorijskim dokumentima, podlegli su i neki naši istoričari, posebno u Sloveniji, koji su prihvatili tezu da Kraljevini Jugoslaviji engleska vlada 1941. godine nije ponudila Trst.

Medjetim, **historijske činjenice** ne mogu se utvrđivati samo na osnovu dokumenata iz jedne arhive, i to ne svih **dokumenata**, nego se moraju dokumenti iz jedne arhive uporediti sa dokumentima iz drugih arhiva. U pub-

hovich, prav tako domnevno predvsem slovenskih žrtev sicer ni imenoval, toda na slovenski strani se je očitno počutil izzvanega dr. Dušan Biber, ki je z akademikovim podukom iz hevrstike opravil kar *sub linea*.⁵⁵

Ob tem pravzaprav najbolj čudi, da se Vladimir Dedijer v podporo svoji trditvi ni skliceval na svojega »vojnega prijatelja, šefa britanske misije pri Titu v času vojne, generala Fitzroya Macleana«, pa čeprav bi s tem njegova, v tem pogledu zavzeta teza zgolj pridobila na prepričljivosti. Že iz »Novih prispevkov« je bilo namreč razvidno, kako pozorno je sledil nastajanju Macleanove knjige. Tako je, na primer, v poročilu o razgovoru s sirom Fitzroyem Macleanom, namenjenem Titu, Rankoviću, Djilasu in Kardelju, vsega leto pred njenim izidom opozoril, da njen bodoči avtor ni prišel v Jugoslavijo le zaradi biografije o Titu, ampak naj bi bilo značilno, »da se on uvek pojavljuje kada se u našoj spoljnoj politici naziru novi elementi, kada u našim medjunarodnim odnosima dolazi do zategnute situacije.«⁵⁶ Ob tej priliki naj bi z njenim piscem med drugim izčrpno govoril o vprašanih »naših odnosov do Italije v času vojne«.⁵⁷

Kot »kronski dokaz« v prid trditvi, da je velika Britanija Jugoslaviji leta 1941 obljubila Trst, je Dedijer po drugi strani navedel poslanico ameriškega predsednika britanskemu premieru, v kateri je Roosevelt Churchill u omenil »noro zgodbo o tem, da ste Vi obljubili obnoviti Jugoslavijo (Češkoslovaško ?), kot je poprej obstajala, in druga zgodba, da ste Trst obljubili Jugoslaviji«, torej tisti dokument z dne 14. julija 1941, ki je širši javnosti postal dostopen šele z objavo Rooseveltove in Churchillove tajne državniške korespondence v sredini sedemdesetih let.⁵⁸

Dr. Vladimir Dedijer in sir Fitzroy Maclean pa nista bila edina neitalijanska avtorja, ki sta zapisala tovrstno trditev. V leta 1968 izdanem delu o hladni vojni knjigi (»The Politics of War. The World and the United States Foreign Policy, 1943-1945«), je Gabriel Kolko, eden izmed vodilnih predstavnikov ameriške revizionistične šole, prav tako zatrjeval, da je bila Velika Britanija sprva naklonjena jugoslovanskim zahtevam po Trstu, šele v prvi polovici leta 1945, ko je jugoslovanski maršal Tito postal simbol zahodnega poenotenja proti Rusom, pa naj bi se korenito spremenilo tudi prvotno britansko stališče do vprašanja jugoslovanske razme-

* * *

likacijama iz ameriških arhiva objavljen je popolni tekst Rooseveltove poruke Čerčilju, poslat 14. jula 1941. godine, u kojem se izričito pominje da je engleska vlada ponudila Jugoslaviji Trst. (Interesne sfere..., str. 219, prim. tudi str. 246-247, kjer je zopet govora o »nekaterih« jugoslovanskih zgodovinarjih, ki celo leta 1979 »zapenušeno tvrde da britanska vlada nije 1941. godine ponudila Trst.«).

⁵⁵ Dušan Biber: Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni. Zgodovinski časopis 34/4, 1980, str. 435 f 26.

⁵⁶ Novi prilozii... Vol. 3, str. 624-625.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Cf. Roosevelt and Churchill. Their Secret Wartime Correspondence. Ed. by Francis L. Loewenheim, Harold D. Langley, Manfred Jonas. London 1975, dok. št. 66, str. 149-151.

jitve z Italijo. Winston Churchill, ki je maršala Tita predhodno podpiral, je bil zdaj besen nanj, jugoslovanske ozemeljske zahteve po Trstu, ki so jim v Londonu sprva priznavali legitimnost, pa so zdaj dojemali le še kot del sovjetskih načrtov za dominacijo Evrope.⁵⁹ Kolko, v kontroverzah okrog interpretacije hladne vojne s strani tradicionalistov označen kot »ujetnik mita revolucionarne Levice«,⁶⁰ v tej zvezi ni navedel nobenega vira.

Šele Titova biografinja Phyllis Auty se je v svojem referatu na znanstvenem srečanju SANU v Beogradu v začetku sedemdesetih let lahko sklicevala na originalne dokumente britanskega zunanjega ministrstva, a ker so bili uradno deklasificirani šele dober mesec dni kasneje, se je dosledno in korektno izražala le v pogojniku. "Verjetno bodo britanski dokumenti pokazali", je izjavila konec novembra 1971, "da se je pričelo pazljivo preučevanje teh meja in da je 27. februarja 1941 Kabinet sprejel odločitev o pooblastitvi državnega sekretarja za zunanje zadeve, da lahko princu Pavlu sporoči, da lahko Jugoslavija, če bo stopila na stran zaveznikov, pričakuje popravo meja glede Istre."⁶¹ Izrazila je tudi domnevo, da v podanih britanskih jamstvih ni bilo nikakršnih izjav glede bodoče usode Trsta, Gorice, Reke ali Zadra. Mogoče je, je dejala, da so bile te splošne obljube ponovljene tudi vladi generala Simovića takoj po prevratu 27. marca in zatem v izgnanstvu, toda brez "specifičnega navajanja mest ali obmejnih con", čeprav je britanska vlada imela "detajlne informacije o etnični podobi na področju Istre-Trsta-Gorice, kot tudi o slovenskih ozemeljskih zahtevah."⁶² Prav tako je na načelni ravni zgolj dopustila možnost, da bodo dokumenti pokazali, da je sugestija, naj Britanci s takšno izjavo poskusijo pridobiti Jugoslavijo na svojo stran, prišla s strani dr. Milana Gavrilovića, po vzpostavitvi odnosov med Sovjetsko zvezo in kraljevsko vlado v juniju 1940 jugoslovanskega poslanika v Moskvi.⁶³ Omenjeno ponudbo je umestila v kontekst različnih britanskih pritiskov na princa Pavla in v tej zvezi omenila tudi dve zasebni poslanici angleškega kralja Jurija VI, poslani knezu namestniku 3. julija in 15. novembra 1940. Dopustila je celo možnost, da je knez Pavle tajno obiskal London v začetku leta 1941, nato pa po priznanju, da za to domnevo nima dokazov, ugotovila, da je "definitivna ponudba za rektifikacijo meje na mejnem področju Trst-Gorica-Istra" predstavljala pravzaprav vse, kar je Velika Britanija Jugoslaviji sploh lahko realno ponudila.⁶⁴

* * *

⁵⁹ Cf. Gabriel Kolko: *Politics of Guerra. El mundo y la politica exterior de los Estados Unidos 1943- 1945.* Ediciones Grijalbo. Barcelona 1974, str. 588-589.

⁶⁰ Prim. Thomas T. Hammond: *Witnesses to the Origins of the Cold War.* University of Washington Press. Seattle, London 1982, str. 22.

⁶¹ Phyllis Auty: *Neki aspekti britansko-jugoslavenskih odnosa 1941 godine; Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Europa.* Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1973, str. 92.

⁶² Ibid.

⁶³ Op. cit., str. 93.

⁶⁴ Op. cit., str. 97. Opozorila je, da so Nemci lahko tej ponudbi uspešno parirali s ponudbo Soluna Jugoslaviji.

Uradna zgodovina britanske zunanje politike v drugi svetovni vojni, ki je izšla kmalu zatem, je še dodatno potrdila tovrstno razlago. V tekstu pooblastila, s katerim je britanski vojni kabinet v začetku marca 1941 avtoriziral zunanjega ministra Edena, naj seznaní kneza Pavla z dejstvom, da Velika Britanija s "simpatijo preučuje" možnost revizije meje v Istri in jo je pripravljena tudi podpreti na bodoči mirovni konferenci, ni bil niti z besedico omenjen Trst, je v tej zvezi ugotovljal njen pisec, sir Llewellyn Woodward. Obseg tovrstne ozemeljske revizije naj bi v britanskem zagotovitvi sicer ne bil natančno specificiran, v načelu pa naj bi bila Velika Britanija pripravljena podpreti jugoslovansko zahtevo po istrskem polotoku severno do Gorice in italijanskih otokih ob jugoslovanski obali.⁶⁵

V juliju 1973 se je britanski zgodovinar Stephen Clissold v diskusijskem delu znanstvenega posveta, organiziranega na zgodovinskem oddelku »Šole za slovanske študije« londonske univerze, prav v tej zvezi obrnil tudi neposredno na nekdanjo voditeljico balkanske sekcije v Political Intelligence Departmentu (PID) zunanjega ministrstva, zgodovinarico Elisabeth Barker. »Ali smem postaviti vprašanje o nečem, kar je v zvezi z nekim problemom, ki ga še nismo razčistili?« je dejal in nadaljeval: »Nanaša se na invazijo v Jugoslavijo, glasi pa se takole: ali smo poskušali ob katerem koli času uporabiti kot vzvod pritiska ponudbo, da bomo po koncu vojne pristali na teritorialne koncesije v korist Jugoslavije, bodisi na uradni ravni, v stiku z jugoslovansko vlado-knezom Pavlom- ali na tajni (clandestine) ravni ? V tistih letih (1939-41) je bilo veliko tajnih kontaktov, še posebno z organizacijami Slovencev v Istri in Julijski krajini, spomnim pa se tudi govoric, da so bile tem ljudem dane različne obljube, da bi okrepili njihov odpor. Ali ste našli na kakšne podatke o tem v arhivih?«⁶⁶

Nekdanji obveščevalec je torej s svojim vprašanjem posegel tudi na področje, ki ga Woodwardova uradna zgodovina britanske zunanje politike v drugi svetovni vojni ni obravnavala. Elisabeth Barker mu je izrecno potrdila obstoj britanskih ozemeljskih jamstev, vendar le na vladni ravni. Omenila je vladno ponudbo glede Istre, podano v začetku leta 1940 (sic!) in ugotovila, da Trst v tej ponudbi ni bil poimensko naveden.⁶⁷ Dodala je še, da je sir Anthony Eden z britanskimi zagotovili glede Istre že v decembru 1941 seznanil Stalina, ta pa naj bi se ob tej priliki strinjal, naj se Jugoslavija po vojni razširi na predvojna italijanska območja.

Pojasnilo Elisabeth Barker se vsaj v oceni obsega proponiranih ozemeljskih jamstev Jugoslaviji ni bistveno razlikovalo od tistih, ki so jih po 14. juliju 1941

* * *

⁶⁵ Sir Llewellyn Woodward: *British Foreign Policy in the Second World War. Her Majesty's Stationery Service London 1970-1971, Vol. 1, str. 532.*

⁶⁶ *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece. Ed. by Phyllis Auty and Richard Clogg. London 1975, str. 256*

⁶⁷ *British policy...*, str. 256-257.

izrekli odgovorni britanski dejavniki, v njen odgovor pa se je vendarle vtihotapila manjša napaka kronološke narave. Do britanske "formalne vladne ponudbe glede Istre" namreč ni prišlo v začetku leta 1940, kot je očitno po pomoti izjavila,⁶⁸ ampak šele v začetku leta 1941. Po drugi strani bi mogla njena napačna datacija vendarle ustrezati dejstvu v primeru, če bi se omejila izključno na neko nižjo raven obljub, po kateri jo je prav tako spraševal Stephen Clissold.

Z »organizacijami Slovencev v Istri in Julijski krajini« je imel Clissold seveda v mislih pripadnike tako imenovane »Čokove organizacije« (tako, po tržaškem liberalnem politiku dr. Ivanu Mariji Čoku namreč, je bila namreč organizacija TIGR pogosto imenovana v dokumentih SOE),⁶⁹ ki so zlasti v obdobju, ko je Velika Britanija povsem sama vztrajala v boju zoper sile Osi, s svojimi akcijami in obveščevalno dejavnostjo močno zadolžili britanski obveščevalno-sabotažni aparat.⁷⁰ Predsednik »Jugoslovanskega odbora iz Italije« dr. I. M. Čok sam se je že v pismu britanskemu zunanjemu ministru Edenu z dne 28. 3. 1943 izrecno dotaknil tega vprašanja. Ker ga sir Anthony Eden v času svojega bivanja v Washingtonu in srečanja z ameriškim predsednikom Rooseveltom ni mogel osebno sprejeti, je Čok šefa britanske diplomacije pismeno obvestil, da je jeseni leta 1939, ko je izbruhnila druga svetovna vojna, odbor stopil v stik z britansko obveščevalno službo: "Na začetku tega našega sodelovanja smo izjavili, da ne zahtevamo niti ne sprejemamo nikakršne druge protiusluge za to sodelovanje razen obljube avtoritativne britanske strani, da bomo po koncu vojne uresničili naše nacionalne zahteve: svobodo pokrajin Trst, Gorica, Istra in njihovo združitev z Jugoslavijo. V tem pogledu so nam bile s strani britanskih prijateljev podane ustmene obljube."⁷¹ Po letu dni sodelovanja: »ob koncu leta 1940 in v začetku leta

* * *

⁶⁸ "There was a formal government offer as regards Istria at the beginning of 1940..." British Policy..., str. 256.

⁶⁹ Prim.: Gorazd Bajc: Zapletena razmerja. Ivan Marija Čok v mreži primorske usode. Društvo TIGR Primorske. Koper 2000, str. 85.

⁷⁰ Clissoldovi osebni spomini na govornice, »da so bile tem ljudem dane različne obljube, da bi okrepli njihov odpor« so bili glede na zgodovinarjev nekdanji obveščevalni status že sami po sebi pomenljivi. Že leta 1965 pa jih je v delu »Baker Street Irregulars« potrdil tudi eden izmed najvišjih funkcionarjev Uprave za posebne operacije (SOE), Bickham Sweet-Escott. Nekdanji šef jugoslovanske sekcije SOE je v delu, posvečenem »iregularcem z Baker Streeta«, izrecno priznal, da v obveščevalnih stikih s slovenskimi odporniki ni šlo brez »političnih zagotovil« (»political commitments«) v primeru britanske zmage. Cf.: Bickham Sweet-Escott: Baker Street Irregular. Methuen. London 1965, str. 29. O tem tudi: Tatjana Rejec: Tigrova duša. V: Domovina, kje si? Zbornik ob stoletnici rojstva Alberta Rejca (1899-1976). Goriška Mohorjeva družba. Gorica 1998, str. 144. Prim. v tej zvezi Rejčeve povojne izjave z zaslusovanj v Beogradu (Albert Rejec-Tone Černjauč-Jože Vadnjak: Pričevanja o Tigru. Slovenska matica, Ljubljana 1995, str. 24, str. 61); glede njihove verodostojnosti: Tatjana Rejec: Pričevanja o TIGRU v. Domovina, kje si? Zbornik ob stoletnici rojstva Alberta Rejca (1899-1976). Goriška Mohorjeva družba. Gorica 1998, str. 183. Primorski slovenski biografski leksikon (PSBL) v biografskem sestavku o Albertu Rejcu. enem izmed ustanoviteljev TIGR-a, izrecno omenja njegova prizadevanja, "da bi se takrat, ko je bila Angli(ija) izolirana in v največjih težavah, izdala od strani angl.(eške) vlade kaka obvezujoča izjava glede jsl manjšin v Jul. krajini." Pogajanja naj bi se vlekla, nič pa ni zapisanega o njihovem rezultatu. PSBL, sub voce.

⁷¹ »Oral promises have been given to us by our British friends in this respect.« PRO, FO 371/37629, R

1941« naj bi slovenska stran zaprosila tudi za pismeni dokument, s katerimi bi bile te obljube confirmirane tudi na vladni ravni. »Rečeno nam je bilo, da je bila naša sugestija posredovana britanski vladi v Londonu in da se je odgovor glasil, da je še prezgodaj za pisмено izjavo. Druge sugestije z naše strani so imele enako usodo.«⁷²

Prav mogoče je torej, da se je dnevniški zapis Edvarda Kocbeka z dne 26. 9. 1945 (»Čok razlagal delo in smisel emigrantskih društev pred vojno, svoje delo med vojno, zveze z Angleži in obljube od njihove strani glede obmejnih zadev...«)⁷³ nanašal zgolj na ta nevladna, vrhu vsega le ustno podana jamstva, ki jih je Čok omenjal že v pismu Edenu. Ob tem pa je dr. I. M. Čok že spomladi istega leta očitno ocenil, da je napočil trenutek, ko bi bilo potrebno »britanske prijatelje« (»our British friends«) tudi javno spomniti na slovensko ponudbo in na njihovo potrdilo pogojev, pod katerimi je bila podana. V brošuri, ki je izšla spomladi leta 1945 v Londonu (»The First to Resist. Story of the First Underground Movement in this War«),⁷⁴ je namreč izrecno zapisal, da so pripadniki TIGR-a že takoj po nemškem napadu na Poljsko vzpostavili stike s pripadniki britanske in francoske obveščevalne službe v Beogradu. Ponudili naj bi jim svoje sodelovanje v prepričanju, da bo v vojni, v kateri bo Mussolini na strani Hitlerja, Jugoslavija na strani zahodnih demokracij.⁷⁵ Edina nagrada, ki so jo pričakovali za svoje sodelovanje v boju zoper sile Osi, naj bi bila uresničitev njihove želje po neodvisnosti in osvoboditvi izpod tujega jarma. Pripadniki britanske obveščevalne službe naj bi po zatrevanju Čoka ta pogoj sprejeli leta 1940, še pred padcem Francije, tako rekoč skupaj s slovensko ponudbo glede zavezništva v orožju.⁷⁶

Naj omenimo, da je Elisabeth Barker že leta 1976, v svojem izvrstnem delu o britanski politiki do jugovzhodne Evrope v letih 1939-1945 (»British Policy in South-East Europe in the Second World War«) znova omenila vladna ozemeljska jamstva kraljevini Jugoslaviji. Navedla je, da je po ustrezni preučitvi problema britansko zunanje ministrstvo Vojnemu kabinetu sporočilo, da obstajajo »močni razlogi, zasnovani na etnografskih dejstvih, da se sedanja italijansko-jugoslovanska meja revidira. Prikazana je bila zemljepisna karta, na kateri je bilo naznačeno, da je Trst italijanski, da pa je Gorica na področju, ki ga naseljujejo Jugoslovani. Foreign Office je ugotovil, da se je vlada Njegovega Veličanstva doslej vedno

* * *

2619/230/92. Prim. tudi: Dušan Biber. Zavezniske in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB. Borec. Revija za antropologijo, zgodovino in literaturo, XLIII, 1-2-3, str. 116.

⁷² Ibid.

⁷³ Edvard Kocbek: Dnevnik 1945. Cankarjeva založba, Ljubljana 1991, str. 64.

⁷⁴ Predgovor prof. W. J. Rosea je bil datiran 15. marca 1945, kar bi lahko z ustreznim zamikom pričalo o času izzida.

⁷⁵ Ivan M. Čok: The First to Resist. Story of the First Underground Movement in this War. Preface by Professor W. J. Rose. The New Europe Publishing. London 1945, str. 32-33.

⁷⁶ Ibid.

držala splošnega načela, da se v času vojne ne razpravlja o teritorialnih spremembah, da pa je 'odločitev jugoslovanske vlade v sedanjih okoliščinah tako pomembna, da bi kazalo odstopiti od tega načela...če bi s tem lahko vzpodbudili Jugoslavijo, da intervenira v korist Grčije'.⁷⁷

Britanski zgodovinar sir David Hunt je v referatu ob štiridesetletnici konca druge svetovne vojne v nekdanjem dvorcu prvega adresata britanskih ozemeljskih obljub ugotavljal, da je o tematiki britanskih ozemeljskih jamstev Jugoslaviji že med vojno in po njej krožilo veliko »zgodb«. Poudaril je, da te zgodbe niso bile vselej pomembne zaradi njihove "morebitne resničnosti." Pomembno je bilo že samo dejstvo, da so sploh krožile in oblikovale javno mnenje.⁷⁸ Sam je v svojem referatu sicer potrdil obstoj britanskih ozemeljskih jamstev, a jim je prisodil le efemeran karakter. Šlo naj bi za kratkotrajen "do ut des". Dejal je, da so Britanci prvič postavili vprašanje ozemeljske revizije spomladi 1941, ko so bili skupaj z Grki edini, ki so se upirali silam osi. V prizadevanju prepričati jugoslovansko vlado in regenta kneza Pavla, naj ne pristopi k trojnemu paktu, »so dali Jugoslaviji zagotovilo, da britanska vlada z naklonjenostjo preučuje vprašanje revizije italijansko-jugoslovanske meje. Kakšne naj bi bile možne spremembe, ni bilo natančneje pojasnjeno.« Ta ponudba naj bi bila namreč v resnici le »izhod v sili in z njo so Britanci poskušali vplivati na trenutne dogodke. Zadeva tako ali tako kmalu ni bila več aktualna, saj jo je potisnila v ozadje korenitejša ozemeljska prerazdelitev po nemški in italijanski invaziji aprila istega leta..."⁷⁹

Nekdanji diplomat je zatem v diskusijskem prispevku razrahljal celo prvotno uporabljeni *terminus technicus*: "...Omenjam ponudbo, če jo lahko tako imenujem, britanskih diplomatov jugoslovanski vladi spomladi 1941. Gre za predlog ali obljubo: Če jugoslovanska vlada ne pristopi k trojnemu paktu, bo britanska vlada z naklonjenostjo obravnavala vprašanje revizije italijansko-jugoslovanske meje. Izraz 'obravnavati z naklonjenostjo' je eden najstarejših klišejev v diplomatski knjigi in se res ne more tolmačiti kot obljuba. To sem dodal bolj zaradi pikantnosti kot zaradi kakih drugih nagibov. Ta izraz sodi v diplomacijo stare šole..."⁸⁰

* * *

⁷⁷ Elisabeth Barker: Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u drugom svjetskom ratu. Globus. Zagreb 1978, str. 95.

⁷⁸ Sir David Hunt: Trst in Julijska krajina spomladi 1945. V: Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Četrta okrogla miza jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev, Brdo pri Kranju, 9. do 11. decembra 1985. Uredil dr. Dušan Biber. Borec XXXVIII/12, 1986, str. 665-666

⁷⁹ Ibid., str. 688.

⁸⁰ Ibid., str. 687-688. Drugače slovenska zgodovinarja Milica Kacin Wohinz in Jože Pirjevec, ki ugotavljata, da je dejansko šlo za obljubo »radikalne revizije« Rapalske pogodbe in njenih teritorialnih določil. Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec: Storia degli sloveni in Italia 1866-1998. Marsilio, Venezia 1998, str. 20. Prim. tudi slovensko izdajo (Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Nova revija. Ljubljana 2000) in geslo »Trst« v: Enciklopedija Slovenije, 5/T. Vol. 13. MK, Ljubljana 1999. Že leta 1984 je izralski zgodovinar Gabriel Gorodetsky v razpravi,

Referat, ki ga je sir David prebral na srečanju britanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev na Brdu pri Kranju, je zaključil s svojim osebnim mnenjem, po katerem naj bi bila tako britanski zunanji minister, sir Anthony Eden, kot poveljnik osme armade feldmaršal Alexander, na koncu vojne »osebno« za to, da se celotna Julijska krajina prepusti Jugoslaviji, razmejitveni črti pa sta dala prednost zgolj iz pragmatičnih in začasnih razlogov. »Kot vemo iz francoskega pregovora, pa sočasne rešitve najbolj trajne.«⁸¹

Dolgotrajne dileme, povezane z obstojem tovrstnega zagotovila, a tudi številne »zgodbe«, ki jih je v Brdu pri Kranju omenil sir David Hunt, si je v veliki meri mogoče razložiti prav z dejstvom, da je potem, ko mu je bilo izrečeno, o njem molčal njegov prvi adresat, jugoslovanski regent, knez Pavle Karadjordjević. Prav kneza Pavla je imel v mislih tudi dr. Ilija Jukić, nekdanji hrvaški pomočnik jugoslovanskega zunanjega ministra v kritičnem letu 1941, ko je leta 1965 ugotavljal: "V zgodovini diplomacije se pogosto omenja pojem 'Prinčeve skrivnosti' (Le secret du Prince), kadar vladar neke države vodi zunanjo politiko tako, da zase čuva vse glavne državne tajnosti.«⁸² Sredi šestdesetih let, ko je nekdanji jugoslovanski regent preživel svoja pozna leta v pariškem predmestju Saint-Germain-en-Laye, je Jukić tudi menil, da bi knez Pavle zelo zadolžil »našo skromno zgodovino nedavnih dogodkov« in »vse narode, ki jim je vladal v enem izmed najbolj usodnih obdobij svetovne zgodovine«, če bi napisal prikaz tega obdobja in odkril nekatere važne podatke, »ki bi razbili obstoječo meglo, s katero so še vedno zaviti nekateri pomembni dogodki iz tega časa.«⁸³

Sam je že leta 1974 objavil tudi v angleščini pisane spomine in v njih na kratko omenil tudi eno izmed večjih »državnih tajnosti« v letu 1941, namreč britansko ozemeljsko ponudbo, podano kraljevini Jugoslaviji.⁸⁴ Toda vse kaže, da se je tega vprašanja dotaknil že mnogo prej- v še istega leta nastali rekonstrukciji poslednjih dni jugoslovanske kraljevine, zapisani že kmalu po njenem vojaškem razbitju.

* * *

posvečeni misiji sira Stafforda Crippsa v Moskvi. opozoril se na neko drugo, vsekakor pomembno dimenzijo podanega zagotovila; britansko ozemeljsko jamstvo kraljevini Jugoslaviji je namreč predstavljalo tudi prvo pomembno izjemo od statičnega načela, sprejeto v času, ko je Velika Britanija edina vztrajala v hoju zoper Hitlerjevo Nemčijo, Sovjetsko zvezo pa je s Hitlerjem povezoval pakt o nenapadanju in prijateljstvu. Predstavljalo je načelen precedens, ki ga Velika Britanija ni hotela odobriti niti Stalinu. Cf.: Gabriel Gorodetsky: Stafford Cripps' Mission to Moscow, 1940-42. Cambridge University Press. Cambridge 1984, str. 107.

⁸¹ Ibid, str. 672. Podobno v svojih obsežnih spominih ugotavlja tudi prvi »jugoslovanski župan« Trsta, Rudi Ursini Uršič: »Že prej, že v februarju '45, se je Alexander zavzemal za rešitev, ki bi bila utemeljena na jugoslovansko-avstrijski meji iz leta 1914; rešitev, ki bi bila, če bi bila sprejeta in uresničena, najbolj optimalna za Jugoslavijo«. (Rudi Ursini Uršič: Attraverso Trieste. Un rivoluzionario pacifista in una città di frontiera. Studio I. Roma 1996, str. 400)

⁸² Ilija Jukić: Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda. Hrvatska politička knjižnica, Muenchen 1965, str. 137.

⁸³ Ibid

Med zaplenjenimi dokumenti, ki so jih organi OŽNE ob aretaciji 1. junija 1947 odvzeli dekanu ljubljanske pravne fakultete in nekdanjemu ministru v vladi dr. Ivana Šubašiča, dr. Borisu Furlanu, je bila namreč tudi nedatirana karbonska kopija dela teh reminiscenc. Glede na to, da dokument ni bil v celoti ohranjen, datum nastanka in njegovo avtorstvo iz njega nista bila razvidna. Kljub temu je bilo iz celotnega konteksta sicer le delno ohranjenega pričevanja vendarle mogoče razbrati, da je moral njegov avtor zasedati visok položaj v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu, moral pa je biti tudi v zelo tesnem stiku z dr. Vladimirjem Mačkom. Da je šlo v resnici za nekdanjega Mačkovega šefa kabineta dr. Ilijo Jukića je tako rekoč iznad slehernega dvoma, te vrste identifikacijo pa potrjujejo tudi nekatera vsebinska ujemanja z Jukićevimi kasneje izdanimi spomini,⁸⁵ pa tudi sicer težko razložljiva ujemanja z vsebino tistega dela dokumenta, ki ga je leta 1982 kot Jukićevega izrecno citiral zgodovinar in general Velimir Terzić.⁸⁶

Jukićevo pričevanje, očitno nastalo že kmalu po prihodu jugoslovanske kraljevske vlade v London, se je torej v slovenskem prevodu glasilo takole: "... Kar se tiče angleških obljub v pogledu naših opravičenih ozemeljskih aspiracij za

* * *

⁸⁴ Ilija Jukić: *The Fall of Yugoslavia*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, London 1974, str. 40.

⁸⁵ V pričevanju, odvzetem Furlanu, avtor navaja obvestilo pomočnika zunanjega ministra dr. Stojana Gavrilovića, da je "g. Shoane (sic!) prinesel neko važno sporočilo Knezu Pavlu s strani g. Edena, ki je takrat še bival v Kairu in da g. Shoane zaradi velike tajnosti svoje misije ne zapušča poslaništva. Ker sam nisem mogel oditi na zajtrk, Shoane pa ni mogel priti na naše Ministrstvo, je bilo dogovorjeno, da jaz odidem v angleško poslaništvo ob 11 uri in pol. Shoane mi je dejal, da je dan prej predal Knezu Pavlu pismeno poslanico g. Edena..." Arhiv Republike Slovenije, Enota za dislocirano gradivo III, nekdanji Arhiv Ministrstva za notranje zadeve RS (dalje AS, III), 80-I; 7647. V istem dokumentu je v tej zvezi rečeno tudi naslednje: "Zgodaj zjutraj istega dne me je zaprosil prvi sekretar angleškega poslaništva g. Carran (pravilno Carran, op. S.K.), naj pridem k njemu na zajtrk, da se sestanem z g. Shoano-om, ministrom pri britanski ambasadi v Kairu, ki je bil predhodno svetnik angleškega poslaništva v Beogradu." Ko so v prvi polovici sedemdesetih let v New Yorku izšli Jukićevi memoari, je bila v njih omenjena tudi misija Terencea Shonea pri regentu Pavlu. Iz njih je bilo tudi razvidno, da je bil on tisti, ki je 20. 3. 1941 sam odšel v britansko veleposlaništvo, ker Shone zaradi tajne narave misije ni mogel priti v njegov urad: "During the day, I went to the British embassy to meet Terence Shone, who, being on a secret mission, could not come to my office". Jukić: *The Fall of Yugoslavia*...str. 58.

⁸⁶ Terzićev način citiranja je bil po drugi strani dokaj neortodoksen, saj v opombah ni navedel arhiva, v katerem je dokument shranjen, ampak zgolj zapisal: »I. Jukić, Zapis K. pov. Br. 6687 od 27. septembra 1941, London, str. 83«. Cf.: Velimir Terzić: *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*. Narodna knjiga, Beograd 1982., str. 449, f. 110. Terzićev povzetek dela tega dokumenta se glasi: »Vračajući se kroz Zagreb u Beograd (gde je stigao 5. marta) knez je rekao banu Šubašiču da je sa Hitlerom razgovarao pet i po sati i da iz tih razgovora nosi neodredjene utiske o namerama Nemačke u pogledu Jugoslavije, jer ne zna da li Nemačka želi prijateljstvo s Jugoslavijom ili njenu kapitulaciju i raspad.« (Terzić: Op. cit., str. 36) Ustrezni odlomek iz fragmenta, zaplenjenega Furlanu, z ustreznimi hrvaškimi pravopisnimi odkloni (Nemačka-Njemačka) vsebinsko v celoti korespondira z omenjenim povzetkom: »Na 5 marta saznao sam prvi put sigurno da je Knez Pavle bio otišao u Njemačku na 3. III i to u telefonskom razgovoru tog dana po podne sa banom g. dr. Šubašićem, koji je bio izišao na zagrebačku stanicu da pozdravi Knezu na prolasku kroz Zagreb. Kasnije mi je pripovijedao g. Šubašić da je našao Knezu vrlo potušenog kao nikada do tada. Knez Pavle mu je kazao da je bio na sastanku sa Hitlerom i da nosi sa tog sastanka sasvim neodredjene utiske u pitanju da li Njemačka hoće prijateljstvo s nama, našu kapitulaciju ili rat i raspad Jugoslavije. Rekao je da je u razgovoru s Hitlerom preveo pet i po sati.«

primer, da stopimo v vojno kot del balkanske defenzivne fronte ali brez tega, toda zaradi nemško-italijanske akcije na Balkanu, sem dobil obvestilo s strani g. Dewa tako v Ilidji kot tukaj v Londonu, da te obljube obstoje in da so bile sporočene g. Cvetkoviću in ponovljene kasneje tudi gen. g. Simoviću, preds. Kr. vlade. O tem v Bgd, v našem Min. za Zun. zadeve, nisem videl nobenega dokumenta. V tej angleški obljubi je bilo po besedah g. Dewa rečeno, da bodo naše upravičene zahteve 'vzete v ugodno obravnavo', ko se bo delal mir. Ali so bile te obljube vsebovane tudi v poslanici angleškega Kralja Knezu Pavlu ali g. Edena Knezu Pavlu, mi ni znano. Vem samo, da je Knez Pavle nekoč na seji na Dedinju omenil, da je prejel nekakšna sporočila z angleške strani."⁸⁷

A če je dr. Ilija Jukić med vojno v Londonu še priznaval, da mu ni znano, ali »so bile te obljube vsebovane tudi v poslanici angleškega Kralja Knezu Pavlu ali g. Edena Knezu Pavlu«, je v prvi polovici sedemdesetih let izdanih spominih v isti zadevi zapisal naslednjo ugotovitev: "...Ronald Campbell, britanski poslanik v Beogradu, se je vrnil na svoj položaj 5. marca z *Edenovim pismom Pavlu; Eden je obljubil revizijo meje v Istri v prid Jugoslavije, če se Jugoslavija pridruži Veliki Britaniji*. Toda tudi to ni omajalo Pavlove odločenosti, izogniti se vojni z Nemčijo v času, ko je invazija Grčije visela v zraku..."⁸⁸

Leta 1981 je tudi srbski avtor Nikola Milovanović prav tako zatrjeval, da je Eden knezu Pavlu omenjeno ponudbo sporočil pismeno, to pa naj bi se zgodilo 7. marca 1941, dan po sestanku Kronskega sveta. Tega dne naj bi namreč sir Anthony Eden jugoslovanskemu regentu poslal iz Aten osebno pismo, napisano v prijateljskem duhu, »ker je bil nekoč s Pavlom sošolec«, in v njem, »pored ostalog, odvrtao Pavla od pakta sa Nemačkom, obečavao mu proširenje jugoslovenske teritorije na račun Italije u Istri i pomoć u granicama britanskih mogućnosti.«⁸⁹

Je bila torej britanska ozemeljska ponudba regentu Pavlu sporočena v pisni obliki, kot zatrjujeta Jukić in Milovanović, ali pa je bila podana ustno, kot je že davno pred njima, namreč leta 1965, v svojih spominih zapisal sir Anthony Eden? Bivši britanski zunanji minister je v njih izrecno poudaril, da je poslanika Campbella v Atenah dne 2. 3. 1941 pooblastil, naj ustno sporoči knezu namestniku („to tell the Prince Regent“), da „mislimo, da bi bilo mogoče na mirovni konferenci z uspehom doseči revizijo jugoslovansko-italijansko mejo v Istri, ako bi

* * *

(AS, III, 80-1, 7640).

⁸⁷ AS, III, 80-1, 7645.

⁸⁸ Ilija Jukić: Op. cit., str. 40. Kurziv S. K.

⁸⁹ Nikola Milovanović: Vojni puč i 27. mart 1941. Sloboda. Beograd 1981, str. 333. Milanović v svoji izredno obsežni knjigi za svoje trditve ni navedel niti enega vira, tako da lahko le ugibamo, kako je prišel do tega podatka. Vsekakor je Pavel že 6. 3. 1941 zapustil grško prestolnico in se vrnil v Kairo. Ni torej jasno, kako bi se lahko

Jugoslavija postala naš zaveznik.⁹⁰ Ustna obljuba poslanika Campbella, »kolikor naj bi bila že vredna« (»for what it was worth«), naj bi bila zamišljena kot vaba za Hrvate in Slovence. Da je šlo za *message de bouche* pričuje tudi v Edenovih spominih objavljeni integralni tekst njegove poslanice regentu Pavlu.⁹¹

Toda ne le Jukić ali Milovanović, tudi Velimir Terzić je še leta 1982 zatrjeval, da je bila v Edenovi poslanici knezu Pavlu izrecno navedena tudi ozemeljska oferta. Težava je bila le v tem, da se je Terzić v prid svoji trditvi skliceval na italijanskega zgodovinarja Alfreda Breccio, ki pa tega v svojem delu o jugoslovanski politiki nevtralnosti v letih 1939-1941 sploh ni zapisal. Toda pustimo k besedi samega Terzića: »...V tem sporočilu je nadalje izpostavljena tudi omenjena 'vaba za Hrvate in Slovence'- s ponudbo, da Istra in otoki vzdolž jadranske obale, ki so pripadali Italiji, v primeru zmage pripadejo Jugoslaviji, če pa 'beograjska vlada ne bo sprejela želje Velike Britanije, jo bo ta prepustila njeni usodi.' Churchill (Čerčil) pa je v diskreciji rekel Edenu, naj informira Jugoslovane, da je britanska vlada 'z razumevanjem preučila' problem italijansko-jugoslovanske meje v Istri in 'smatra, da ga bo podprla na mirovni konferenci'«. ⁹²

* * *

dan zatem dopisoval s Pavlom iz Aten.

⁹⁰ The Eden Memoirs. The Reckoning. Cassel. London 1965, str. 216.

⁹¹ Ibid. Naslednje navodilo, ki ga je sir Anthony Eden istega dne poslal Campbellu, je bilo že namenjeno Pavlovim morebitnim naslednikom. V njem je britanski zunanji minister izrazil prepričanje, da je poslanik v stiku z ministri, ki so odstopili, in lahko najbolje oceni, kolikšne so možnosti za ustanovitev »trdnjše alternativne vlade«, v kateri bi bile osebnosti, »prijateljsko naklonjene naši stvari«. Sporočil mu je torej, naj po svoji diskretni presoji poda zagotovila jugoslovanskim vojaškim voditeljem "in drugim" (and others), da bo imela Jugoslavija, ako se pridruži Veliki Britaniji v vojni, v največji možni meri na razpolago britansko vojaško pomoč in udeležbo pri skupnem "poolu" oskrbe in "da bomo zagovarjali jugoslovansko zahtevo po Istri na mirovni konferenci." PRO, FO, 371/30253/R 2872.

O tem, kako je Campbell ravnal po prvem pooblastilu z dne 2. marca 1941, ko je bila ponudba namenjena knezu namestniku, in ob drugi avtorizaciji, podani dvajset dni kasneje in naslovljeni na "vojaške voditelje in druge", so že med vojno poskušali ugotoviti tudi odgovorni uradniki v Južnem oddelku britanskega zunanjega ministrstva. Slovenski zgodovinar dr. Dušan Biber je prvi opozoril, da se je "pismena sled" Campbellovega obvestila knezu Pavlu- in to "natanko v smislu direktiv Edenu"- ohranila le v njegovem spremnem pismu z dne 17. marca 1941, s katerim je pospremil memorandum prof. Lava Čermelja z Manjšinskega inštituta v Ljubljani. (Dušan Biber: Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni. ZČ, 4, 1980, str. 433-434). V tem spremnem pismu je Ronald Ian Campbell omenil »jamstvo, ki (...) sem ga natančno posredoval knezu namestniku, da Vlada Njegovega Veličanstva s simpatijo študira predmet za revizijo italijansko-jugoslovanske meje v Istri, o katerem je voljna misliti, da bi ga lahko postavila in branila na mirovni konferenci...» (Op. cit., str. 434). Kasneje, ko je Campbell o tem osebno pripovedoval tudi načelniku Southern Departmenta, Philipu Nicholšu, je slednji 2. julija 1941 zabeležil, da je bil edini odgovor, ki ga je Campbell dobil od jugoslovanskega regenta "nekani bolesten nasmeh"- seveda povsem razumljiv v kontekstu izjemno težkega položaja, v katerem je bila vpričo nemških groženj takrat njegova kraljevina. Campbell je Nicholšu nadalje izjavil, da je pooblastil tudi britanskega letalskega atašeya v Beogradu, naj z jamstvi seznaní generala Simovića, vendar ni bil prepričan ali je slednji to tudi storil. Z jamstvi naj bi bil po Campbellovi domnevi verjetno seznanjen še Miloš Tupanjanin, namestnik Milana Gavrilovića na čelu "Srbske zemljoradničke stranke" in osebnost posebnega britanskega zaupanja.

Velimir Terzić, kot kaže, bodisi ni vedel, kaj pomeni termin »diskrecionarno pooblastilo«, ali pa ni dovolj obvladal italijanskega jezika, da bi lahko korektno prevedel naslednji odlomek, naveden v delu Alfreda Breccie: »Churchill dette, quindi, facoltà discrezionale al suo ministro degli Esteri, di informare gli jugoslavi che il governo di Londra 'sta studiando con comprensione' il caso do una revisione della frontiera italo-jugoslava in Istria ed 'è del parere che potrebbe essere affermato e patrocinato da esso alla Conferenza della Pace'«. ⁹³ Churchillova, po Terzićevem »prevodu« »v diskreciji« izrečena izjava Edenu, po drugi strani vsebinsko ustreza izvlečkom iz vladnega navodila, poslanega Edenu 2. marca 1941 v Atene, ki ga je sir Alexander Cadogan dan potem, ko ga je odobrila britanska vlada v ožji sestavi, predal v potrdilo premieru Churchillu. Toda tudi sintagme, po kateri naj bi britanska vlada sporočila vladi v Beogradu, da bo Jugoslavijo »pre-pustila njeni usodi«, če ne bo ravnala v skladu z željami Velike Britanije, ni bilo mogoče zaslediti v takrat že vrsto let objavljeni Edenovi poslanici regentu, kamor jo je v svojem delu o zlomu kraljevine Jugoslavije uvrstil Terzić. Zapisana je bila namreč le v poročilu turškega ambasadorja v Moskvi Ali Haydar Aktaya, ki ga je kot izrecno navaja Alfredo Breccia- v marcu 1943 prestregla italijanska vojaška obveščevalna služba SIM in zatem na njegovi podlagi o obstoju britanske ozemeljske ponudbe Jugoslaviji obvestila Mussolinija. ⁹⁴ Velimir Terzić je očitno potreboval kar dosti fantazije, da je lahko besedilo turškega intercepta, 8. 3. 1941 poslanega iz Moskve v Ankaru, v skladu z lastno »diskrecionarno presojo« pripisal tekstu Edenove poslanice jugoslovanskemu regentu.

Kljub »molku« regenta Pavla, a tudi njegovih najožjih sodelavcev, zlasti Jukičev primer nazorno kaže, da so se skope informacije in »govorice« o obstoju britanskih jamstev vendarle počasi razširile v ožjem krogu nekaterih jugoslovanskih politikov in diplomatov v emigraciji. Kolikšna pojmovna zmeda o njihovem pomenu, veljavnosti in obsegu je po drugi strani vladala v tej zvezi med njimi, je po drugi strani dokaj dobro razvidno iz dnevniških zapiskov dr. Milana Grola, objavljenih v začetku devedesetih let v Beogradu, ⁹⁵ a tudi iz dnevnika monsignorja Franca Gabrovška. Zlasti iz Gabrovškovega dnevnika je mogoče razbrati, da sta s politiko prikrivanja vitalnih informacij kasneje nadaljevala tudi predsednik vlade Dušan Simović in zunanji minister Momčilo Ninčić, zelo pomanjkljive in neustrezne predstave o nadaljnji usodi svoje iniciative pa naj bi imel tudi dr. Milan Gavrilović. ⁹⁶

* * *

⁹² Terzić: Op. cit., str. 365.

⁹³ Alfredo Breccia: Jugoslavia 1939-1941. Diplomazia della neutralità. Giuffrè Editore, Roma 1978, str. 493.

⁹⁴ Ibid., str. 496, f. 44.

⁹⁵ Milan Grol: Londonski dnevnik. Filip Višnjić. Beograd 1990, str. 78, 82, 104.

⁹⁶ Gl. op. 46. Hkrati se je v spominskih zapiskih na delovanje jugoslovanske emigrantske vlade, ki jih je leta 1998 objavil ljubljanski dnevnik »Delo«, tudi nekdanji minister Franec Sroj dotaknil obstoja britanske

Vsekakor so vsebino britanskih ozemeljskih jamstev kraljevini Jugoslaviji v času mirovne konference v Parizu poskušali obnoviti tudi za potrebe Titove diplomacije. O tem priča v juniju 1946 nastali elaborat »Postavljanje naših teritorialnih zahteva pred velikim saveznicima za vreme rata«, ki ga je sestavil bivši šef predsedniškega kabineta v vladi dr. Ivana Šubašiča, v Istri rojeni Dragovan Šepić.⁹⁷ Šepić, ki je kot strokovnjak za jadransko vprašanje delal v zgodovinskem oddelku zunanjega ministrstva, internega elaborata seveda ni namenil le fenomenu britanskega ozemeljskega zagotovila, toda v skladu s prevzetim kronološkim pristopom se je tega vprašanja lotil že na samem začetku. Arhivski fundus, s katerim je razpolagal v juniju 1946, je bil v tem pogledu izredno skromen,⁹⁸ temu primerno pa je bilo majhno tudi število informacij o podanih britanskih jamstvih. Poleg poročila jugoslovanskega poslanika dr. Ivana Subbotića o razgovoru s sirom Alexandrom Cadoganom z dne 16. 7. 1941 in teksta Edenovega pisma Subbotiću, poslanega kmalu zatem, je imel pred seboj očitno le še dve pričevanji, očitno nastali šele v letu 1942.

»Po nekaterih podatkih sodeč kaže, da je še pred 27. marcem 1941 leta prišlo do razgovorov med jugoslovansko in britansko vlado o uresničitvi naših aspiracij na Julijsko Krajino v primeru, da Jugoslavija stopi v vojno na strani zaveznikov«, je zapisal Šepić v svojem, 8 in 9. junija 1946 v petih izvodih razmnoženem elaboratu, zatem pa citiral vsebino Gavrilovićeve brzojavke: »Jugoslovanski poslanik v Moskvi dr. Milan Gavrilović, je, kot izhaja iz nekega njegovega telegrama, (Zaupno št. 132 z dne 14. januarja 1942), večkrat govoril z britanskim ambasadorjem Sirom

* * *

ozemeljske ponudbe. Opozoril je namreč na Edenovo, domnevno še iz Ankare sporočeno ponudbo: »...Ko smo bili v Tanturu, smo od našega poslanika v Ankari (imena se ne spominjam), ki je prišel poročati vladi, izvedeli naslednje: Po obisku kneza Pavla pri Hitlerju in predno je Jugoslavija podpisala pakt z Nemčijo, je Anglija storila vse, da bi to preprečila. Zunanji minister Eden je takrat potoval v Atene in v Ankaru in je hotel obiskati tudi Beograd. V Beogradu pa ga zaradi strahu pred Nemci niso hoteli sprejeti. Iz Ankare je Eden sporočil beograjski vladi, da v imenu Anglije sprejme vse zahteve, ki bi jih po tej vojni Jugoslavija imela v pogledu svojih meja, samo da ne podpiše pakta. Vlada v Beogradu pa je Edenovo obljubo ignorirala.« (Franc Snoj: Spomini člana emigrantske vlade. Delo, Ljubljana, 24. 4. 1998, str. 10. Cf. tudi Franc Snoj: Prispevek h gradivu za zgodovino delovanja emigracije in emigrantske vlade v teku druge svetovne vojne, AS, III, XXX 80-1, 14089).

⁹⁷ DASMIP/Mirovna konferenca v Parizu; dalje MKP, F 57/št. 2.

⁹⁸ Šlo je predvsem za zbirko dokumentov jugoslovanske kraljevske vlade v Londonu o reakcijah na Simovićev govor in drugih vprašanjih, povezanih z Julijsko krajino v letu 1941, namenjeno dr. Joži Vilfanu in morda še kak dodan dokument iz tistega arhiva londonske vlade, ki ni ostal v tujini. V konvolut, namenjen »Drugim Vilfanu« so bili iz arhiva londonske jugoslovanske vlade izzeti dokumenti v naslednjem zaporedju: 1. Izveštaj Subotića (sic!) o poseti kod Butlera (sic!), 14. 7. 1941, 2 str.; 2. Pribečićeve odgovor Sforzi, 19. 7. 1941, 1 str.; 3. Pismo Edena Ninčiću (sic!), v resnici je šlo za Edenovo pismo dr. Ivanu Subbotiću, v katerem je Eden potrdil obstoj britanske vladne izjave glede Istre, a jo je po težavah z Američani vsebinsko tudi nekoliko razrahljal, op. S. K.), 29. 8. 1941, 21. 7. 1941, 2 str.; 4. Jukić o razgovoru sa Wickham Streedom, 29. 8. 1941, 2 str.; 5. Jukić o razgovoru sa Seton Watsonom, 30. 8. 1941, 3 str.; 6. Subotićevo pismo Ninčiću, 17. 9. 1941, 1 str.; Telegram iz Londona u Jerusalem, 17. 5. 1941, 1 str.; Telegram, 23. 4. 1941, 3 str.; 7. reputacija Sforze u USA (eng. izveštaj), 30. 9. 1941, 1 str.; Telegram L. Adamića iz Londona, s. d. 1 str.; Talijanska reakcija-Simović, s. d. 1 str.; Subbotić-Butler, s. d., 2

Staffordom Crippsom o naših zahtevah nasproti Italiji in ga prosil naj se zavzame zanje pri svoji vladi. 'V času Edenovega zadrževanja na Srednjem vzhodu, pravi Gavrilović v svojem telegramu, ko naj bi se v Beogradu odločilo usodno vprašanje našega nadaljnjega zadržanja, sem prosil Crippsa naj javi Edenu, da je prišel trenutek, da Eden izjavi naši vladi, da je sprejel naše gledanje v oni stvari, da bi olajšal odločitev naše vlade v ugodnem smislu. Cripps mi je po dveh, treh dnevih, vem da je to bilo zelo hitro, dejal, da je Eden to sprejel.'

Ni podatkov o tem, ali je Eden dejansko dal kako izjavo v tem pogledu, toda po nekem razgovoru jugoslovanskega poslanika s člani poljskega Nacionalnega komiteja v Londonu v septembru 1942, naj bi bilo v krogih poljske vlade znano, da je britanska vlada preko Edena, nekaj dni pred 27. marcem obljubila tedanji jugoslovanski vladi 'vrnitev Jugoslaviji vseh tistih nacionalnih teritorijev, ki so po St. Germainskem sporazumu prišli pod suverenost drugih držav' in da se 'britanska vlada čudi, ker nova jugoslovanska vlada po 27. marcu ni nikoli izkoristila priložnosti, da omenjene obljube in garancije uporabi v svoj prid'.⁹⁹

Ko je torej dr. Dragovan Šepić sredi sedemdesetih let objavil zgodovinsko študijo, v celoti posvečeno britanskim ozemeljskim jamstvom kraljevini Jugoslaviji, se je v njej lahko vsaj delno naslanjal tudi na dokumente jugoslovanskega zunanjega ministrstva, navedene v elaboratu iz leta 1946, a jih je seveda dopolnil tudi z ustrežno interpretacijo deklasificiranih dokumentov britanskega zunanjega ministrstva.¹⁰⁰ Nekdanji član jugoslovanske kraljevske vlade v Londonu je bil pravzaprav prvi, ki je na jugoslovanski strani z vsem potrebnim aparatom na znanstveno konsistenten in sistematičen način zapolnil pomembno historiografsko praznino iz začetnega obdobja poveljne zgodovine tržaškega vprašanja.¹⁰¹

* * *

str. 6 (DASMI/ MKP/ F-57/3).

⁹⁹ DASMI/ MKP/ F-57, št. 2. Citirani odlomek iz Šepićevega elaborata je v kontekstu našega pisanja zanimiv tudi zaradi tega, ker ga je mogoče primerjati z objavo omenjenega Kuharjevega poročila vladi v nedavno izšelani delu dr. Janeza Arnež o Slovenski ljudski stranki. V omenjenem diplomatskem poročilu, poslanem vladi 19. 9. 1942, je kot navaja Arnež dr. Alojz Kuhar zapisal naslednje: »Višji uradnik poljskega zunanjega ministrstva in pozneje dva člana poljskega narodnega sveta (parlamenta v izgnanstvu) so mi povedali, da je v krogih poljske vlade znano, da je angleška vlada po g. Edenu nekaj dni pred 27. marcem ponudila Cvetkovičevi vladi garancijo vrnitve Jugoslaviji vsega narodnega ozemlja, ki je po Saint Germainski mirovni pogodbi prešlo pod suverenost tujih držav, če Jugoslavija ostane nevtralna oziroma ne pristopi k trojnemu paktu. Isti informator je dodal, da je angleška vlada presenečena, ker nova vlada, po 27. marcu nikdar ni izkoristila možnosti, da bi omenjene obljube in garancije angleške vlade prevzela nase. Na moje vprašanje, kdo od Angležev oziroma kdo od angleške vlade je te informacije nudi in kdo od Poljakov jih je dobil, nisem dobil konkretnega odgovora. Čutil sem, da so moji (poljski) sogovorniki zagrešili indiskretnost.« Arnež: SLS..., str. 291.

¹⁰⁰ Dragovan Šepić: Velika Britanija i pitanje revizije jugoslovensko-talijanske granice 1941. Časopis za suvremenu povijest, VII-7. Zagreb 1975, str. 121-140. Pod istim naslovom, a z dodano obsežno dokumentarno priložnostjo izšlo tudi v Ljubljani leta 1976 (Zgodovinski časopis XXX/1976/1-2, Zgodovinsko društvo za Slovenijo, Ljubljana 1976, str. 47-77). Britanska jamstva je Šepić nekoliko bolj sumarno omenil tudi v drugem delu razprave ki je izšla v reviji »Istra« leta 1975 (Jadransko pitanje od 1915. do 1954, Istra, 13, 3, 1975, str. 34).

¹⁰¹ Kljub izvrstni in uravnoteženi obravnavi mednarodnega vojnega, političnega in strateškega konteksta, znotraj katerega so bila britanska ozemeljska jamstva kraljevini Jugoslaviji spomladani leta 1941 podana, pa avtor

Čeprav je bila z deklasificiranjem britanskih arhivskih virov v začetku sedemdesetih let odstranjena zadnja dilema o samem obstoju britanske vladne ponudbe, pa je očitno še naprej ostal odprt problem interpretacije njene vsebine in skrajnega dosega. Pri tem je znaten del zgodovinarjev – naj poleg slovenskih, Dušana Bibra, Dušana Nečaka, Frana Zvittra, Janka Jerija in Janka Pleterskega,¹⁰²

vendarle ni omenil vseh parcialnih izsledkov, ki so jih drugi pisci prav tako na podlagi primarnih virov že pred njim objavili v znanstvenih monografijah ali revijalnem tisku. Njegovo uvodno pojasnilo, po katerem naj bi pred njim tovrstne izsledke publicirala le "Phyllis Auty", namreč ni povsem ustrezalo dejanskemu stanju. Pred Šepičem in sirom Ilewellynom Woodwardom so tovrstne prispevke, sloneče na primarnih arhivskih virih, objavili Phyllis Auty (NIN, Beograd, 30. 7. 1972; Neki aspekti britansko-jugoslovenskih odnosa 1941. godine. Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Europa. Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1973, str. 92), Dušan Biber (VUS, Zagreb, 4. 10. 1972) in Ljubo Boban (Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja. Zagreb 1974, Vol. 2, str. 387, 430). Istega leta kot Šepič je v svoji monografiji (The Chemiks. War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945. Stanford University, Stanford 1975) obstoj ponudbe omenil tudi Jozo Tomasevič in se pri tem skliceval na delo Phyllis Auty. Tudi Šepičeva nadaljnja navedba, da v dotlej objavljeni spominski literaturi nihče izmed britanskih ali jugoslovenskih državljanov ni omenil obstoja britanske ozemeljske ponudbe Jugoslaviji, ni bila v celoti točna. Omenili smo že, da je sir Anthony Eden v spominih, ki so izšli leta 1965, izrecno potrdil obstoj podanih ozemeljskih jamstev in tudi zatrdil, da je vlada Njegovega Veličanstva z obljubo jugoslovenski vladi spomladaj 1941 imela v mislih Istro. V dnevniku sira Alexandra Cadogana, objavljenem leta 1971, je bilo mogoče po drugi strani prebrati, da se je v vprašanju ozemeljskih jamstev kraljevini Jugoslaviji konec februarja 1941 sam izrecno zavzel za razširjena pooblastila zunanjemu ministru siru Anthonyu Edenu. Cf.: The Diaries of sir Alexander Cadogan 1938-1945. Ed. David Dilks. Cassel. London 1971, Vol. 1, str. 359.

¹⁰² Akademik Pleterski je v okviru širše polemike s tezami v spominih Aleksandra Bajta med drugim kritiziral tudi Bajtovo »nedokazano« trditve, »da je britanski državnik Eden Jugoslaviji pred 27. marcem 1941 obljubil na zahodu že vse slovensko Primorje in Istro.« V tej zvezi je med drugim zapisal: »...Rad verjame, kar mu ustreza, tudi če dokaza ni. In sploh ne verjame, kar je britanska vlada trdila preoptimističnemu predsedniku begunske vlade Dušanu Simoviču in kar je hkrati ponavljal britanski poslanik pri tej vladi George Rendel preveč neučakanemu podpredsedniku vlade Mihi Kreku, da namreč pred 27. marcem 1941 Jugoslovanom niso obljubili ničesar več kot le to, da bodo na mirovni konferenci zahtevali po reviziji jugoslovenske meje obravnavati dobrohotno. O konkretni mejni črti ni bilo govora...« Upravičeno je mogoče domnevati, je nadaljeval Pleterski, »da bi slo po namerah Britancev kvečjemu za črto neuradnega kompromisa, ki se je bil nakazal ob koncu prve svetovne vojne, a ga je uradna Italija kot zmagovita država takrat uspešno zavrnila. Torej za tim. Wilsonovo črto, ki bi Jugoslaviji zagotovila Cerkljo, Idrijo, Postojno, Ilirsko Bistrico in Istro vzhodno od Učke, Slovenijo pa povsod odrinila daleč od morja.« Janko Pleterski: Bajtova »Srbslovenija« med zgodovinsko resnico in ukano. Slovenska panorama, 2. 12. 1999. 46/III., str. 20.

Pokojni slovenski akademik, politični ekonomist Aleksander Bajt je leta 1999 slovenski prispevek k zavezniški zmagi ocenil za »orjaška, zatem pa to svojo ugotovitev izrecno povezal tudi s vprašanjem britanskih ozemeljskih jamstev jugoslovenski kraljevini. Obžaloval je, ker sir Anthony Eden s svojim nasvetom, naj Velika Britanija ne odpise v celoti Jugoslavije, ampak poskušati izrabiti vsaj del moskovskega sporazuma o delitvi interesnih sfer, ni mogel omehčati Churchillove, v marcu 1945 sprejete odločitve, da je odslej naprej na severu Jadrana potrebno podpirati le še Italijo: "Churchilla je bila le še jeza. Ker se je zavedal, da ga je Tito prelisčil, je bil do njega skrajno nesramen. Edino darilo, ki bi ga lahko dal jugoslovenskim narodom, posebno pa Slovencem za njihov prispevek k zmagi nad silami oši (ta pa ni bil orjaški samo objektivno, ampak še posebej v Churchillovih očeh), je bil Trst. Drugo je bilo tako ali tako njihovo; za to se je bil Eden zavezal že knezu Pavlu.« Avtor je torej izhajal iz uveljavljene predpostavke, da Trst v britanskih ozemeljskih jamstvih ni bil zajet, tako da bi moral pravzaprav predstavljati neke vrste dodatno kompenzacijo za slovenski prispevek k zmagi nad silami Osi. »Če je prišlo ob koncu vojne v zvezi z zahodno in severno mejo do zaostrovanja z zahodnimi zavezniki, je bilo to zato, ker smo si tisto, kar so nam bili obljubili Angleži, jemali sami s pomočjo Sovjetske zveze. Ti ni dala podobnih zagotovil...« je nadalje menil Bajt. (Aleksander Bajt: Bermanov dosje. Mladinska knjiga. Ljubljana 1999, str. 1249).

med najbolj relevantnimi navedem še Dragovana Šepića, Phyllis Auty, Elisabeth Barker,¹⁰³ Alfreda Breccio,¹⁰⁴ Hansa Knolla,¹⁰⁵ sira Davida Hunta, Stevana K. Pavlowitcha,¹⁰⁶ Raoula Pupa,¹⁰⁷ Roberta G. Rabela,¹⁰⁸ Antonia Giulia M. de Robertisa¹⁰⁹, Giampaola Valdevita,¹¹⁰ Marka C. Wheelerja¹¹¹ in J. R. Whittama¹¹². sprejel stališče, da je šlo v primeru britanskih ozemeljskih jamstev kraljevini Jugoslaviji za zelo generično, ustno podano obljubo, v kateri Trst sam ni bil izrecno naveden.¹¹³ Takšno stališče, ki je že spominjalo na minimalni doseženi historiografski konsenz, je bilo seveda tudi popolnoma v skladu z dostopno britansko arhivsko evidenco in izjavami skorajda vseh odgovornih britanskih faktorjev med vojno in po njej.¹¹⁴ Le Britanec Whittam je v zvezi z možnim ozadjem Simovičevega radijskega govora izrecno dopustil tudi možnost, da bi lahko po 27. marcu 1941 kak britanski predstavnik podvzel »neavtoriziran korak« in predsedniku vlade Simoviču obljubil tudi tisto, kar je leta 27. junija 1941 v »dobri« ali

* * *

¹⁰³ Elisabeth Barker: Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u drugom svjetskom ratu. *Globus*, Zagreb 1981, str. 95, 133, 474-475. Prim. tudi: *The International Context of the Trieste Crisis of 1945*, v: *Trst 1945*, zbornik predavanj/Trieste 1945, atti delle conferenze. Narodna in študijska knjižnica, Trst 1985, str. 74-76; Državni udar u Beogradu i Britanci- vojni puč 27. ožujka 1941. *Časopis za suvremenu povijest*, VIII/1, Zagreb 1981, str. 15-16.

¹⁰⁴ Alfredo Breccia: *Jugoslavia 1939-1941. Diplomazia della neutralità*. Giuffrè Editore, Roma 1978, str. 474-475, 493-496.

¹⁰⁵ Hans Knoll: *Jugoslawien in Strategie und Politik der Alliierten 1940-1943*. Oldenbourg Verlag, Muenchen 1986.

¹⁰⁶ Stevan K. Pavlowitch: Momčilo Ninčić and the European policy of the Yugoslav government-in-exile. *Slavonic and East European Review*. London 1984, str. 531-533.

¹⁰⁷ Raoul Pupo: Gli "accordi segreti" anglo-jugoslavi della primavera 1941. *Qualestoria* 7 (marec 1979), str. 18-20; Isti: La rifondazione della politica estera italiana: la questione giuliana (1944-46). *Linee interpretative*. Del Bianco editore, Verona 1979, str. 71-77.

¹⁰⁸ Roberto Rabel: *Between East and West. Trieste, the United States, and the Cold War 1941-1954*. Duke University Press, London 1988, str. 104.

¹⁰⁹ Antonio Gialio M. De Robertis: *La frontiera italiana nella diplomazia della seconda guerra mondiale*. Edizioni Scientifiche Italiane, Bari 1981; isti: *Le grandi potenze ed il confine giuliano 1941-1947*. Università degli studi di Bari, Istituto di storia moderna e contemporanea, Bari 1983, str. 19-21, 28.

¹¹⁰ Giampaolo Valdevit: *Un documento del Foreign Office sul Confine Orientale*. *Qualestoria* 7 (julij 1979), str. 11-23. Isti: *La Questione di Trieste 1941-1954. Politica internazionale e contesto locale*. Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Franco Angeli, Milano 1986, str. 19-26.

¹¹¹ Mark C. Wheeler: *Britain and the War for Yugoslavia 1940-1943*. *East European Monographs, Boulder*. Columbia University Press, New York 1980, str. 29-33 in 46-47.

¹¹² J. R. Whittam: *Drawing the Line: Britain and the Emergence of the Trieste Question, January 1941-May 1945*. *English Historical Review*. Longman, April 1991, str. 351-154.

¹¹³ Eluzivni in generični karakter omenjene britanske vladne izjave je leta 1991 še najbolj pregnantno opredelil dr. Dušan Nečak. Avtorizicijo britanskega Vojnega kabineta Anthonyu Edenu je označil za "pooblastilo za praktično neobvezujočo obljubo, potisnjeno v prihodnost." Dušan Nečak: *Jugoslovanska begunska vlada in problem meja na Slovenskem (1941). Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneih 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Ljubljana 1991, str. 204-205. Podobno kot sir David Hunt je tudi on zastopal stališče, da je britanska vlada jugoslovanski dala "le meglene obljube o benevolentnem razumevanju njihovih zahtev ter nikakršnih zagotovil." Ibid, str. 212.

¹¹⁴ Z že omenjeno izjavo, navedeno v Titovi biografiji sira Fitzroya Macleana iz leta 1957.

»slabi veri« sporočil preko radijskih valov BBC-ja.¹¹⁵

Nestor slovenskega zgodovinarstva dr. Fran Zwitter je že konec sedemdesetih let poudaril zelo splošen značaj in nedoločnost britanske vladne izjave, ki naj bi se kazala zlasti v dejstvu, da v njej teritorij ni bil preciziran.¹¹⁶ Poskušal je tudi izmeriti njeno realno težo. Ob tem je upošteval nesporno velik pomen naknadno spremenjenih okoliščin, a jim iz razlogov, ki jih ni natančneje ekspliciral, ni bil pripravljen pripisati odločilne vloge.¹¹⁷ Dejanski vpliv omenjene zaveze na britansko politiko do jugoslovansko-italijanskega ozemeljskega spora naj bi se po drugi strani pokazal v naslednjem, nedvomno izjemno pomembnem dejstvu: »Britanska vlada ni preklicala svoje izjave, tudi v tajnih pogajanjih se zaradi tega ni hotela vezati glede metropolitanskih meja z Italijo in v zvezi s tem je njen načrt, da se naj na tem ozemlju, ki je sporno, uvede po izgonu Nemcev zavezniška vojska in ne italijanska uprava...«¹¹⁸

Po Zwitterovem prepričanju naj bi bilo mogoče jasen odgovor na vprašanje, kako si je britanska vlada predstavljala izvršitev svoje obveze, poiskati v internem elaboratu, ki ga je Foreign Office naročil pri Foreign Research and Press Serviceu (FRPS) Balliol Collegea v Oxfordu, izdelal pa ga je prof. Robert Laffan. Po Laffanovem priporočilu, datiranem 5. 2. 1941, naj bi Jugoslavija po vojni dobila Zadar, Reko, otoke ob vzhodni obali Jadrana, Istro vzhodno od Raše in Notranjsko, meja pa naj bi potekala od Raše do Štanjela tako, da bi pustila na italijanski strani železniško progo Trst-Štanjel-Gorica, severno od Gorice pa naj bi zavila na staro mejo med Avstro-Ogrsko in Italijo. Meja bi bila v »v bistvu Wilsonova črta s spremembo v korist Jugoslavije za severno Goriško«.¹¹⁹ Navedel je, da se je z Laffanovim elaboratom, v katerem so bile predvidene tudi zamenjave

* * *

¹¹⁵Perhaps Simović purposely exaggerated or misinterpreted the message passed to his predecessor by Campbell; or perhaps in the euphoria of the March coup someone may have made an unauthorized approach.» J. R. Whittam: Op. cit., str. 354.

¹¹⁶ Fran Zwitter: Diplomatski problemi jugoslovansko-avstrijske meje v dobi druge svetovne vojne. Zgodovinski časopis, 33/1. Zgodovinsko društvo za Slovenijo. Ljubljana 1979, str. 154.

¹¹⁷...Kadar so to zahtevali politični interesi, je bilo kršeno ne samo načelo, da se o teritorialnih vprašanjih ne odloča med vojno, ampak šele pri mirovni ureditvi, ampak tudi načelo Atlantske listine, da ne sme biti nobenih teritorialnih sprememb brez svobodno izražene volje prizadetih narodov, in prišlo je do 'transferov' milijonov prebivalstva. Tu nastane vprašanje, zakaj so se vprašanja italijansko-avstrijske meje, pa tudi jugoslovansko-italijanske meje obravnavala na čisto drugačen način. Nova družbena ureditev in zunanjepolitična orientacija Jugoslavije je imela svoj pomen, vendar pa to ni prvoten motiv, ker so ta britanska stališča obstajala že prej. Tu bi mogli morda nekaj pojasniti osebni stiki z emigrantu iz držav, ki so hotele ohraniti ali celo okrepitei svoj položaj. Vprašanje je pa globlje in to bi moralo zanimati historike.« Ibid.

¹¹⁸Ibid.

¹¹⁹»Italija naj bi torej ohranila Trst in vso zahodno obalo Istre od Trsta do Pule, pa tudi centralno Istro kljub določenemu omahovanju glede Pazina in Buzeta, meja pa bi bila v bistvu Wilsonova črta s spremembo v korist Jugoslavije za severno Goriško...« Ibid. Takšno oceno potrjuje tudi ameriško-britanski zgodovinar Mark Wheeler. Priporočila Chatham House naj bi bila pravzaprav ponovno potrdilo Wilsonove linije: »The Chatham House recommendations were, in effect, a reaffirmation of the Wilson Line of 1919.« (Wheeler: Op. cit., str. 254, f. 68).

prebivalstva, strinjal tudi P. L. Rose v Foreign Officeu, vlada Njegovega Veličanstva pa je nato dala svojo izjavo- »seveda le v zgoraj omenjeni splošni obliki brez konkretnih navedb«. Jasno naj bi torej bilo, da se je ta načrt bistveno razlikoval »ne samo od tistega, kar je Jugoslavija pozneje zahtevala, ampak tudi od tistega, kar je pozneje dobila, in tudi tedaj ne moremo govoriti o kaki posebni naklonjenosti Velike Britanije do jugoslovanskih teženj.«¹²⁰

Toda tako imenovana priporočila Chatham House po drugi strani niso predstavljala obveznih smernic, ki bi jim moral War Cabinet slepo slediti. Pomen Laffanovega memoranduma, ki je britanskemu vojnemu kabinetu, torej vladi v ožji sestavi, služil le kot nujno akademsko pokritje za sprejetje eminentno politične odločitve, je bil spomladi leta 1941 predvsem v tem, da je legitimiral najbolj splošno načelno oceno o upravičenosti povojne revizije jugoslovanske meje z Italijo. Ugledni slovenski zgodovinar, ki je bil leta 1944 tudi direktor Znanstvenega inštituta pri IOOF in kasneje svetovalec jugoslovanske delegacije v pripravah na mirovno konferenco, je bil v svoji objektivni analizi morda nekoliko preveč nagnjen k precenjevanju vpliva oksfordskih učenjakov na formuliranje eminentno političnih odločitev. Po drugi strani je zagovornik jugoslovanskih zahtev po Trstu, znameniti britanski zgodovinar A. J. P. Taylor, ki je profesorja Zwittera v svojih spomnih izrecno apostrofiriral kot »dobrega prijatelja iz časov, ko smo branili jugoslovansko zahtevo po Trstu«,¹²¹ najbrž zopet pretiraval v nasprotni smeri, ko se je o pomenu ekspertiz tako imenovane Chatham House v svojih spomnih izražal z neskritim podcenjevanjem.¹²² V konkretnem primeru so namreč priporočila Toynbeejevega FRPS vsekakor bila sprejeta v poseben memorandum zunanjega ministrstva, ki je vojnemu kabinetu služil kot nujna predhodna strokovna podlaga za predvsem politično odločitev.¹²³

Kakršenkoli vpliv je že imel memorandum FRPS na sklep vojnega kabineta in na nesporno zelo generično formuliranje samega zagotovila, trditve, da je britanska vlada kraljevini Jugoslaviji zagotovila bolj ali manj nekdanjo mejo habsburške monarhije z Italijo iz leta 1914 in seveda tudi sam Trst, je dosegla precejšnjo popularnost zlasti v italijanski politični publicistiki in historiografiji. Na razširjenost te teze med italijanskimi pisci je že leta 1969 opozoril Dennison Rusinow,¹²⁴ v tem

* * *

¹²⁰ Zwitter: *Ibid.*

¹²¹ A. J. P. Taylor: *My Personal History*. Hamish Hamilton, London 1983, str. 239.

¹²² „... Dvomim, da so v zunanjem ministru sploh kdaj prebrali enega samega izmed obsežnih poročil, ki jih je Chatham House producirala. To seveda ni prepričilo, da ne bi na velik strošek davkoplačevalcev obstajala še naprej, vse do konca vojne.« *Ibid.*, str. 153. Taylor je v spomnih sicer priznal, da je v zgodnjih mesecih vojne poskušal priti pod njeno streho kot ekspert za evropske zadeve, a zanj »na srečo« ni bilo prostora.

Za bolj uravnotežen prikaz delovanja FRPS in Toynbeejeve vloge v njem, prim.: R. Keiserlingk: *Arnold Toynbee's Foreign Research and Press Service, 1939-1943 and its Post-Wars Plans for South-East Europe*. *Journal of Contemporary History*, XXI, 3. 1986, str. 539-558.

¹²³ Prim.: Knoll: *op. cit.*, str. 107, f. 320.

pogledu pa se ni kaj dosti spremenilo niti kasneje, ko so postali dostopni dokumenti britanskega zunanjega ministrstva.

Konstatacijo, da je Jugoslavija 3. 3. 1941 prejela formalno obljubo s strani Združenega kraljestva glede meje na Soči, je v knjigi, polni faktografskih napak, ki pa nosi pretenciozen naslov "Resnica o Trstu", zapisal tudi eden izmed medvojnih poveljnikov Osoppa, furlanski aristokrat Alvisse Savorgnan di Brazzà.¹²⁵ Povojni visoki uslužbenec Severnoatlantske organizacije je v tej zvezi izrazil prepričanje, da bi imela italijanska vzhodna sosedna povsem drugačen položaj, če bi bila obnovljena v obliki, bolj konformni zahodnim strateškim interesom. Takšna Jugoslavija bi na jugovzhodnem krilu slehernega zahodnega obrambnega sistema prevzela vlogo Italije, v primeru preživetja dinastije Karadjordjević pa bi ji po njegovem mnenju »zelo verjetno« (»molto probabile«) pripadli tudi Trst, Gorica in Tržič (Monfalcone).¹²⁶

Alfio Morelli je v svojem poskusu napisati nekakšno neofašistično verzijo tržaškega vprašanja (»Trieste: L'altra faccia della storia 1943-45«),¹²⁷ celo zatrdil, da je britanski premier Winston Churchill leta 1942 v svojem javnem govoru pred Spodnjim domom potrdil, da bo celotna Julijska krajina po vojni pripadla Jugoslaviji. Po njegovem mnenju naj bi zavezniško odlaganje rešitve ozemeljskega problema na čas mirovne konference koristilo predvsem jugoslovanskim ozemeljskim zahtevam, Tito pa naj ne bi »nikoli prenehal opozarjati na svoje domnevne pravice v Julijski krajini« in spominjati Winstona Churchilla, »da je leta 1942, v Spodnjem domu, konfirmiral, da bo anektirana k Jugoslaviji.« (sic!)¹²⁸

Zgodovinarica Paola Romano v ponatisu doktorske teze, izdelane pod mentorstvom Mussolinijevega biografa Renza De Feliceja, očitno ni bila zmožna razmejiti med zgodovinskimi dejstvi in fikcijami. V letu 1997 je namreč zapisala, da je obljuba vlade Njegovega Veličanstva jugoslovanski vladi v izgnanstvu kraljevini Jugoslaviji zagotavljala Trst, Gorico, Istro, vso Julijsko krajino in del Furlanije »vključno z Vidmom«¹²⁹ in se v oporo tej, z ničemer dokazani trditvi,

* * *

¹²⁴ Dennison Rusinow: *Italy's Austrian Heritage 1919-1946*. Clarendon Press. Oxford 1969, str. 326, f2.

¹²⁵Prim. Alvisse Savorgnan di Brazzà: *La verità su Trieste, una cronistoria, una denuncia, una proposta*. Lint. Trieste 1980, str. 33-36.

¹²⁶ »...che in caso di perdurante dei Karageorgević anche Trieste, Gorizia e Monfalcone sarebbero passate alla Jugoslavia.« Ibid., str. 37-38. Kurziv v izvirniku.

¹²⁷ Morellijeva knjiga ne obravnava le obdobja 1943-45, kot bi lahko sodili po naslovu, ampak celotno desetletje 1943-1953. Knjiga ima po pomoti dva naslova, pri čemer le tisti na zunanji strani platnice, ki običajno ni citiran, ustreza v vsebini obravnavanemu kronološkemu okvirju.

¹²⁸ Alfio Morelli: *Trieste: L'altra faccia della storia 1943-45*. Edizioni di Letteratura e Storia contemporanea. Trieste 1987, str. 63.

¹²⁹ »...tutta la Venezia Giulia, parte del Friuli e della città di Udine.« Prim.: Paola Romano: *La questione giuliana 1943-1947. La guerra e la diplomazia. Le foibe a Pesodo*. Lint. Trieste 1997, str. 58. Morda bi pri tej tezi lahko

sklicevala na analogno trditev v publikaciji Carla Montanija, natisnjeni v začetku devetdesetih let.¹³⁰

Pravzaprav si med italijanskimi pisci, ki zastopajo stališče, da je Velika Britanija kraljevini Jugoslaviji leta 1941 obljubila tudi Trst, zdaleč največ pozornosti zasluži Diego De Castro, univerzitetni profesor v Torinu in Rimu in avtor akribičnega in po obsegu in bogastvu detajlov vse do danes nepreseženega znanstvenega dela o tržaškem vprašanju v obdobju leta 1943-1954.¹³¹ Še leta 1952 je bil takratni politični svetovalec italijanske vlade pri zavezniški upravi Svobodnega Tržaškega ozemlja skrajno skeptičen glede samega obstoja britanskih ozemeljskih jamstev. Toda isti pisec, ki je leta 1952 negoval več kot zgolj metodičen dvom v tem pogledu, je do začetka osemdesetih let popolnoma spremenil svoje nekdanje stališče. Diego De Castro je v svojem poslednjem velikem delu o tržaškem vprašanju namreč zapisal, da je vlada Njegovega Veličanstva jugoslovanski kraljevski vladi leta 1941 obljubila mejo na Soči in se pri tem skliceval na tezo Livia Zena, slonečo na eni izmed možnih interpretacij vsebine dostopnih britanskih arhivskih dokumentov.¹³²

* * *

Šlo za neizrečeno in seveda tudi nedokazano predpostavko, po kateri bi se morala vsebina jugoslovanskih ozemeljskih zahtev, navedenih v jugoslovanski uradni noti z dne 23. 7. 1943, »ujemati« z vsebino britanskih ozemeljskih jamstev, podanih tej isti vladi. Ker je nota odprla tudi vprašanje Beneške Slovenije in Vidma, bi po tej logiki že samo dejstvo njenega obstoja kot v neke vrste »zrcalnem odsevu« dokazovalo, da so britanska ozemeljska jamstva morala zaobseči ne le Trst, ampak vsa zahtevana ozemlja.

¹³⁰ Carlo Montani: *Sommario della storia giulano-dalmata*. Edizioni Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia. Firenze 1990, str. 78. Gre za trditev, navedeno v kronološkem delu knjižice, kjer je pod 17. aprilom 1941 navedeno: »resa della Jugoslavia e fuga di Re Pietro. Costituzione del Governo in esilio a Londra, cui il Gabinetto inglese promette tutta la Venezia Giulia e parte del Friuli, compresi Udine.«

¹³¹ Diego De Castro: *La Questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954*. 2 Vol. LINT. Trieste 1981. V posrečeni karakterizaciji te znanstvene "sage" o tržaškem vprašanju, izdane v dveh delih na več kot dva tisoč straneh, je kanadsko-italijanski politolog Osvaldo Croci zapisal, da si naziva "Tržaška biblija" ne zasluži le zaradi temeljitosti avtorjeve raziskave in izjemnega poznavanja podrobnosti, ampak tudi zaradi "skoraj religiozne ljubezni", ki jo je z njo izpovedal svoji domovini. Kljub neskriti ironiji te označbe, pa Croci ni mogel skriti spoštovanja do mogočnega opusa, ki hkrati predstavlja De Castrovo "summa vitae". (Tipkopijski doktorske teze: *The Trieste Crisis, 1953*. Department of Political Science. McGill University. Montreal, 1991 str. 8-9, f 12)

¹³² Italijanski zgodovinar Marco Galeazzi je upravičeno opozoril na tovrstno stališče De Castra, vendar napačno pripisal identično mnenje tudi tržaškemu zgodovinarju srednje generacije, Giampaolu Valdevitu (Prim.: Marco Galeazzi: *Togliatti fra Roma e Mosca, v: La Crisi di Trieste. Maggio-giugno 1945. Una revisione storiografica a cura di Giampaolo Valdevit. Quaderni 9. Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia. Trieste 1995, str. 157, f 38; Prim. tudi slovenski prevod Galeazzijeve razprave v zborniku Trst 1941-1947. Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe. Založba Lipa, ZTI. Koper 1988, str. 239 f51). Niti v navedenem delu (*La questione di Trieste 1941-1954. Politica internazionale e contesto locale. Franco Angeli. Milano 1986, str. 86*) niti kje drugje, Valdevit, ki je poglobljeno raziskoval v arhivu britanskega zunanjega ministristva, ne podaja tovrstne interpretacije britanske ponudbe, pa čeprav v znanih okvirih povzema epizodo, ki je sledila Gavrilovičevemu predlogu siru Staffordu Crippsu spomladi 1941.*

Nekdanji diplomat Livio Zeno je namreč leta 1978 opozoril na skrajno dvoumno in elastično naravo britanskega ozemelskega zagotovila.¹³³ Tudi on si je za izhodišče izbral dikcijo leta 1972 deklasificiranih britanskih arhivskih virov. Povsem korektno je navedel, da je britanski Vojni kabinet jugoslovanski kraljevski vladi leta 1941 podal izjavo o reviziji italijansko-jugoslovanske meje v Istri, na Kvarnerju in "na severu, vse do Gorice". Toda ta formulacija se mu ni zdela povsem nedvoumna. Po njegovi razlagi bi se lahko ravno v njeni generičnosti in interpretativni odprtosti skrivala velika nevarnost za italijanski Trst. "Je šlo za mejo na Soči? Je bil vključen tudi Trst? Določila niso bila povsem jasna, toda njihova dvoumnost je avtorizirala Simovića, da jim je dal najbolj ekstenzivno, z jugoslovanske optike najbolj ugodno interpretacijo..."¹³⁴

Zeno je tudi poudaril, da se je Velika Britanija povsem nesporno zavezala podpreti jugoslovanske ozemelske zahteve do Italije, ta tajna zadolžitev pa ni obvezovala le zunanjega ministra Edena in vladnega predsednika Churchilla, ampak celoten britanski vladni kabinet v najožji sestavi (War Cabinet). Britanska vlada jugoslovanski vladi ni zgolj izjavila, da bo njeno morebitno zahtevo po tem ozemlju obravnavala s simpatijo, ampak tudi obljubila, da jo bo podprla na bodoči mirovni konferenci. Toda kasneje, je ugotavljal Zeno, se je s to britansko obljubo zgodilo nekaj čudnega; »izparela« naj bi in nenadoma izpuhtela »v nič«. Kako je lahko prišlo do tega, se je vprašal nekdanji udeleženec mirovne konference v Parizu. Da o njej ni več spregovorila britanska stran, bi bilo še mogoče razumeti, a da nanjo nista spomnili niti obe jugoslovanski strani, s katerima je imel v letih 1941-1945 opraviti London, naj bi bilo že težje razumljivo. »Je bilo torej mogoče, da je zapadla? In če je, kdaj in kako?«

Pisec je zatem namesto neposrednega odgovora na to vprašanje navedel Rooseveltovo poslanico britanskemu premieru Churchillu z dne 14. julija 1944. Iz nje je izdvojil tri najpomembnejše elemente: washingtonsko »hipoteko« glede povojne ureditve, temelječo na nujnosti upoštevanja različnih nacionalnih skupin, ki tvorijo agregat italijanskega javnega mnenja; Rooseveltovo metaforično »navijanje ušes« britanskemu premieru, ker si je drznil na skrivaj narediti korak na področje, na katerem so si tudi Združene države pridrževale pravico do lastne besede in zatem zelo precizno Rooseveltovo zahtevo po britanski deklaraciji, ki bi se javno distancirala od slehernega prevzemanja obveznosti ozemelske, etnične ali gospodarske narave.¹³⁵ V Rooseveltovi zapuščini ni papirja, ki bi predstavljal Churchillov odgovor na predsednikovo zahtevo, je nadalje ugotovil Zeno. Toda natanko mesec dni kasneje sta oba državnika podpisala Atlantsko listino.

* * *

¹³³L. Zeno: La questione di Trieste e l'azione di Carlo Sforza. L'Osservatore politico letterario, 1978, n. 6, str. 21.

¹³⁴Ibid.

¹³⁵Ibid, str. 20-23.

Hkrati je ravno ob tej priložnosti britanska stran podala ameriški strani izjavo, da ni sklenila tajnih zavez, ki bi ji lahko vezale roke v vprašanju povojne teritorialne ureditve. Obveza naj bi torej zapadla.¹³⁶

Še tri leta pred to ugotovitvijo je Livio Zeno, v razpravi, posvečeni grofu Carlu Sforzi, britanskemu jamstvu pripisoval pomen nekakšne nevidne Scile in Karibde, ob kateri naj bi se razbili vsi naporu italijanske diplomacije med mirovno konferenco v Parizu.¹³⁷ Leta 1978 je to trditev očitno že revidiral, saj je med drugim zapisal: »Danes vemo, kakšne enormne in abnormne kompromise sta bila oba anglosaška voditelja prisiljena sprejeti, ko je šlo za pogajanja s Stalinom: o tem nas uči grenka usoda Poljske, ki je samo ena izmed številnih primerov; toda v vprašanju zaveze glede Trsta je bila med njima nedogovorjena tajna obljuba, podana s strani Londona, izbrisana.«¹³⁸ Le minuciozno raziskovanje v arhivih bo pokazalo, je nadalje menil italijanski diplomat, kdaj in v kakšnih terminih je britansko zunanje ministrstvo seznanilo jugoslovansko vlado v izgnanstvu o okoliščinah *ultra vires*, ki so povzročile kaduciteto ozemeljske zaveze. Ne le vlada kralja Petra, tudi maršal Tito naj bi se namreč »v Caserti in kasneje« abstiniral »od sklicevanja na to obvezo in se je v oporo nikoli odpovedanim zahtevam po Slovenskem primorju (sinonimom za mejo na Soči) skliceval na odločitev in avtoriteto partizanskega zbora v Jajcu, v novembru 1943.«¹³⁹

Zeno je svoje razmišljanje o razlogih za domnevno zapadlost britanskega zagotovila sklenil s paradoksom; isti Winston Churchill, ki je moral leta 1941 le z največjim odporom umakniti ozemeljsko obljubo, podano Jugoslaviji kralja Petra, se je leta 1945 najbolj odločno boril, da bi Jugoslavija Josipa Broza Tita umaknila svojo vojsko iz Trsta. Ta Churchill iz leta 1945 po prepričanju Zena »zagotovo ni imel občutka, da mu roke vežejo predhodne obljube. Razvezal mu jih je Roosevelt.«¹⁴⁰ Prislovična zvižajčnost zgodovinskega uma naj bi torej poskrbela, da je bil v juliju leta 1941 ameriški predsednik tisti, ki je izsilil občuten britanski odmik od zaupno podanih jamstev monarhistični Jugoslaviji, po Rooseveltovi smrti v aprilu 1945 pa je monarhist Churchill storil vse, da revolucionarna, zunanjepolitično na Sovjetsko zvezo vezana Jugoslavija Trsta ne bi dobila. Zeno je tudi v sklepni ugotovitvi menil, da vozla britanske obljube iz leta 1941 ni razvezala *concordia discors*, temveč neke vrste *discordia concors* med dvema izmed Velikih

* * *

¹³⁶ Ibid, str. 23-24.

¹³⁷ »...Bila je to obljuba, ki je ne da bi Američani vedeli zanjo, saj je do nje prišlo pred njihovim vstopom v vojno- prejudicirala našo diplomatsko pozicijo na mirovni konferenci v razmerju do Jugoslavije, in bila, na skrivaj, na izvoru tolikšnih naših kasnejših nadlog.« Livio Zeno: *Ritratto di Carlo Sforza*. Monnier, Firenze 1975, str. 69.

¹³⁸ Zeno: *La questione di Trieste...*, str. 24.

¹³⁹ Ibid, str. 21.

¹⁴⁰ Ibid, str. 30.

Treh: "Če je Trst danes italijanski, je temu tako zaradi steka dveh volj (consorso delle due volontà); volje ameriškega predsednika v letu 1941 in volje britanskega premiera leta 1945. Portugalski pregovor pravi, da zgodovina včasih piše naravnost tudi s pomočjo krivih linij: *Deus escreve direito por linhas tortas.*"¹⁴¹

Diego De Castro je v svojem delu iz leta 1981 v veliki meri sledil Zenovi rekonstrukciji, morebitnim razlogom za jugoslovanski molk pa je takrat dodal še lastno, izrazito psihološko obarvano razlago: »...Ali je britanska vlada - kot domneva Livio Zeno - jugoslovanski sporočila zanikanje sleherne obveznosti zaradi odpovedi, ki jo je Anglija morala podati v trenutku podpisovanja Atlantske listine? Na ta način bi se dalo razložiti absolutni nadaljnji molk vlade kralja Petra in tudi molčanje Tita v tem, doslej opisanem boju za suverenost nad Julijsko krajino, ki se je nadaljeval do leta 1954, da bi zatem prenehal šele z Osimskim sporazumom in se lahko znova začne v nekem bodočem trenutku. Mislim nasprotno, da si je mogoče molk Tita razložiti tudi z neko drugo razlago. Britansko obvezo iz marca 1941 bi bilo mogoče dvigniti na prapor ne več z juridičnega vidika, ampak kot moralno zavezo, pa čeprav le za propagandne namene. Sodim, da Titu ni bilo do tega, da bi mu kdo podaril Julijsko krajino na temelju obljube, podane tistemu jugoslovanskemu režimu, ki ga je sam ravno v tistem trenutku uničeval. Maršal je moral nastopiti kot osvoboditelj teh ozemelj, osvojenih od italijanskega in nemškega sovražnika s krvjo njegove vojske. Podedovati darilo, dano režimu, ki ga zaničuješ, ne sodi med možnosti, ki bi jih upošteval slovanski ponos, na katerega nikoli ne kaže pozabiti, in tudi ni moglo priti v poštev pri zastavitvi ciljev jugoslovanske vojne za osvoboditev.«¹⁴²

Toda ali je res, da je jugoslovanska stran v času mirovne konference popolnoma ignorirala argument ozemeljskih jamstev? Tudi če zanemarimo poslanico ameriškega zunanjemu ministru Brynesu, v kateri je z jugoslovansko diplomacijo povezani slovensko-ameriški pisatelj Louis Adamič zapisal trditev, da so Britanci generalu Dušanju Simoviču, predsedniku jugoslovanske kraljevske vlade, leta 1941 poskusno (»tentatively«) obljubili Trst,¹⁴³ obstaja vsaj še en indic, da je bil »adut« britanskih ozemeljskih jamstev - čeprav seveda zgolj v zakulisju in ne javno - vržen na pogajalsko mizo. Na konferenci zunanjih ministrov v New Yorku

* * *

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² De Castro: Op. cit., str. 225-226.

¹⁴³ Državni sekretar Brynes je spomenico Louisa Adamiča, ki je bila kasneje natisnjena pod naslovom »Amerika in Trst, Bog in Rusi« (Louis Adamič: America and Trieste. God and Russians; Letter to the Honourable James S. Brynes, Secretary of State. United Committee of South Slavic Americans. New York 1946), prejel 4. 6. 1946. Adamič je v njej na podlagi znamenitega Mazzinijevega reka, da je sam Bog postavil Italiji mejo na reki Soči, izpeljal sklep, po katerem naj bi se tokrat volja Srvarnika ujeta z ugotovitvami sovjetskih ekspertov, nato pa tak, providencialno utemeljeni zagovor jugoslovanskih zahtev in ruske linije podkrepil s sklicevanjem na britanska ozemeljska jamstva, s katerimi naj bi bilo mesto in pristanišče Trst že leta 1941 »poskusno« obljubljeno "Simoviču, prvemu ministru jugoslovanske kraljeve vlade v izgnanstvu".

med 3. 11. 1946 in 12. 12. 1946 je bilo vprašanje Trsta in Julijske krajine obravnavano kot prva točka dnevnega reda. Sovjetski zunanji minister Vjačeslav Molotov in njegov jugoslovanski kolega Stanoje Simić sta poskušala doseči razveljavitev priporočil iz predhodnega, pariškega dela mirovne konference in pledirala za neposredne jugoslovansko-italijanske razgovore. Pristanek na internacionalizacijo tržaškega ozemlja sta poskušala kompenzirati z zahtevo, naj Jugoslaviji pripadejo Tržič, Gorica in Trbiž. Tokrat naj bi kompenzacijo predstavljale koncesije v vprašanju reparacij, na katerih je jugoslovanska stran dotlej trdno vztrajali. Brynesov odgovor je bil seveda popolnoma odklonilen.¹⁴⁴

V tem času, ko je moral Beograd uvideti, da je tudi zaradi sovjetskega popuščanja igra za Trst definitivno izgubljena, so se italijanski diplomati morda zadnjič v času mirovne konference prestrašili možnosti, da bi jugoslovanski pogajalci v poskusu, dobiti vsaj Gorico, lahko posegli pobritanskih ozemeljskih jamstvih iz leta 1941. V zvezi z jugoslovanskim predlogom Svetu ministrov z dne 2. 12. 1946, po katerem naj bi Jugoslaviji pripadla Gorica skupaj s cono B in južnim delom cone A, Italija pa bi dobila Tržič (Monfalcone), je italijanski diplomat Relli 6. 12. 1946 obvestil palačo Chigi, da je jugoslovanska delegacija istega dne ali dan prej v New Yorku naslovila na Britance nekakšne strogo zaupne zahteve neznane vsebine in pomena ("delle richieste segretissime di cui si ignora il tenore ed il significato").¹⁴⁵

Seznanjen z Rellijevim opozorilom je bil ravno diplomat Livio Zenu tisti, ki je kolego Pietra Quaronija povprašal, ali bi lahko šlo za poskus izterjave obljub, ki naj bi jih dali Angleži jugoslovanski kraljevski vladi.¹⁴⁶ Quaroni, ki je že maja 1945 iz Moskve opozarjal Rim na jamstva, s katerimi naj bi bil Jugoslaviji obljubljen Trst, je Zenu odgovoril z nasprotno ugotovitvijo; ne le Angleži, tudi posebni odposlanec predsednika Roosevelta, polkovnik William Donovan, naj bi Beogradu leta 1941 podal podobne obljube. Ni mu bilo samo jasno, ali je imel takrat Američan ustrezno Rooseveltovo privolitev, ali pa je ravnal na svojo roko.¹⁴⁷

Posredno potrditev hipotetične izterjave dolga, domnevno povezane z izredno tajnim jugoslovanskim sporočilom Foreign Officeu, pa naj bi bilo po mnenju italijanskih predstavnikov na mirovni konferenci mogoče najti tudi v poročilu o izjavi, ki naj bi jo 11. 12. 1946 podal eden izmed najuglednejših britanskih žurnalistov tistega časa, diplomatski dopisnik BBC Thomas Barman. Dobro informirani diplomatski dopisnik naj bi namreč Liviu Zenu zatrdil naslednje: "Britanska delegacija zanika, da bi bila seznanjena s kakim jugoslovanskim dokumentom ali čem

* * *

¹⁴⁴ James F. Byrnes: *Hablando con franqueza*. Editorial Juventud, Barcelona 1948, str. 164-165.

¹⁴⁵ De Castro: *Op. cit.*, str. 526.

¹⁴⁶ "Che questi (gli inglesi) abbiano dato agli jugoslavi degli impegni che loro adesso vengono a riscuotere?" *Ibid.*

¹⁴⁷ O Donovanovi denantiju teh govoric, prim.: De Castro: *Op. cit.*, str. 315.

podobnim, toda to je zanimivo; v pogledu predhodnih zagotovil priznavajo tole; do razgovora med Churchillom (sic!) in jugoslovanskim ministrskim predsednikom (sic!) je prišlo, toda Jugoslovani so izgubili dokumentacijo o tem, Foreign Office pa je ne more najti."¹⁴⁸

Kasnejše prepričanje Livia Zena, da je ozemeljska obljuba, podana leta 1941, prišla prav tudi jugoslovanski diplomaciji, pa čeprav se vsaj javno nanjo ni sklicevala, bi morda lahko bolje razumeli tudi v luči pravkar omenjene izjave.¹⁴⁹ Toda na katero srečanje med Winstonom Churchillom in »jugoslovanskim ministrskim predsednikom« bi se lahko nanašala Barmanova izjava? Domnevni »demanti« britanske delegacije, o katerem naj bi italijanskemu diplomatu spregovoril dopisnik BBC-ja, bi se namreč vsebinsko lahko idealno vklapljal v kontekst srečanja med premierom Simovićem in Winstonom Churchillom, do katerega je prišlo dne 26. 6. 1941, torej le dan pred generalovo napovedjo, izrečeno na radijskih valovih istega BBC-ja.

Naj namesto odgovora na to dilemo sklenemo s citatom iz leta 1994 objavljene razprave hrvaškega zgodovinarja dr. Hrvoja Matkovića, posvečene vprašanju jugoslovanske razmejitve z Italijo v dokumentih jugoslovanske kraljevske vlade iz let 1941-1945: »...S obzirom na talijansku agresiju na Jugoslaviju u travnju 1941. god. i ratno stanje koje je između dviju država- Italije i Jugoslavije- još uvijek trajalo (jugoslavenska je vlada po izlasku iz zemlje objavila da ostaje u ratu s Njemačkom i Italijom), postala je nevažećom ranije preuzeta obveza o poštivanju zajedničke granice (sporazum Ciano- Stojadinović). Nije, dakle, bilo zapreke da izbjeglička vlada pitanje Istre i Rijeke postavi na dnevni red. I doista, predsjednik izbjegličke vlade general *Dušan T. Simović*, svega nekoliko dana nakon dolaska u London, održao je *govor na londonskom radiu* (bilo je to 27. lipnja 1941. g.) u kojem je istakao da je cilj borbe njegove države- osim oslobodjenja domovine- 'ujedinjenje svih teritorija u kojima žive Jugoslaveni', pa je redom nabrojio: Istra, Trst, Gorica, Zadar, 'i drugo'. Simović nije izričito naveo i Rijeku, ali se ona može

* * *

¹⁴⁸ «La Delegazione britannica nega la conoscenza di ogni documento jugoslavo o di qualunque cosa del genere; ma ciò è interessante, nei riguardi di affidamenti anteriori, essi ammettono questo: vi è stata una conversazione tra Churchill ed il Primo Ministro jugoslavo, della quale gli jugoslavi hanno perduto la documentazione ed il Foreign Office non può trovarla.» (Ibid).

¹⁴⁹ Morda bi si lahko s komajda verjetno koincidenco, nakazano v citiranem pojasnilu, razložili tudi dejstvo, čemu v času priprav na mirovno pogodbo z Italijo vsaj javno ni bilo govora o kakih britanskih ozemeljskih jamstvih Jugoslaviji, saj bi obojestranska izguba dokumentov z razvojem dogodkov preseženo obljubo dejansko definitivno spravila s sveta. Toda tudi, če Barmanova izjava ne bi ustrezala dejstvom, so se v beograjskem zunanjem ministertvu verjetno morali zavedati, kako kočljivo in politično neoportuno bi bilo, če bi se javno sklicevali na zaupno izjavo vlade Njegovoga Veličanstva, podano jugoslovanski kraljevski vladi. Ne le, da bi lahko bilo s stališča Titovega revolucionarnega režima javno sklicevanje na obljube, podane kraljevski vladi kontraproduktivno, morebitnemu sklicevanju na jamstva, podana jugoslovanski kraljevini, bi po letu 1945 lahko sleherni britanska vlada zoperstavila klavzulo bistveno spremenjenih okoliščin (*rebus sic stantibus*).

podvesti pod izraz 'i drugo', To takodjer vrijedi i za nespomenute Kvarnerske otoke, Lastovo i Palagružu. Simovićeva izjava izazvala je oštru reakciju Talijana u Americi. Tamo je boravio i bivši talijanski ministar vanjskih poslova grof Carlo Sforza, koji je tada napisao seriju članaka protiv Simovića. U tim je člancima naveo da je Churchill Simoviću tijekom sastanka, dan prije održanog govora, obećao Trst.¹⁵⁰ Simović je 26. lipnja doista posjetio britanskog premijera Churchilla sa svrhom da mu zahvali za sve što su Velika Britanija i njezina vlada uradile za Jugoslaviju. O Simovićevu posjetu Churchill (bio je nazočan i jugoslavenski ministar vanjskih poslova dr. Momčilo Ninčić) učinjena je zabilješka u londonskom poslanstvu, ali u njoj se ne spominju razgovori o Trstu. Sforzine navode o Churchillovom obećanju Trsta u razgovoru sa Simovićem demantirao je sam britanski ambasador u Washingtonu lord Halifax. Tko je bio u pravu- grof Sforza ili Halifax- nije moguće utvrditi, ali je činjenica da je Simović u svom govoru u teritorij buduće, obnovljene Jugoslavije uz Istru, Goricu i Zadar uključio i Trst.¹⁵¹

* * *

¹⁵⁰ Takoj po italijanski kapitulaciji se je nemški propagandni letak, namenjen morebitnim prebežnikom, v tej zvezi prav tako skliceval na Sforzo: »Ali se hočete boriti za to, da bodo Dalmacija, Istra, Reka in Trst prepuščene Jugoslaviji, ki so ji bile obljubljene (alla quale sono state promesse), v skladu s trditvami grofa Sforze in potrjenimi z uradnim komunikejem v ameriskem časopisu New York Times.« (Prim. faksimile letaka v Edward Boehm: *Behind Enemy Lines. WWII Allied/Axis Propaganda*. Wellfleet Press, Secaucus NJ 1989, str. 132). Toda »serijo člankov«, o kateri govori Matković, lahko kvečjemu pripišemo Gaetanu Salveminiju in ne Sforzi. Op. S. K.

¹⁵¹ H. Matković: Istra i Rijeka u dokumentima izbjegličke vlade (1941-1945). Zbornik radova »Pazinski Memorijal«, XXIII-XXIV. Pazin 1994, str. 263. Vsekakor se je mogoče strinjati s stališčem Dušana Bibra, da lahko kljub odsotnosti virov, ki bi to potrjevali, sklepamo, da je na formulacije v govoru vplival tudi SLS-ovski »Memorandum o slovenskih ozemeljskih zahtevah v času vzpostavitve novih meja jugoslovanske države«, nastal na »sedežu vlade« v Jeruzalemu 1. maja 1941. (Prim.: Dušan Biber: *Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni*. Trst 1945. Zbornik predavanj/ Trieste 1945. Atti delle conferenze. Narodna in študijska knjižnica. Trst 1985, str. 15.)